BYSTRUKTUR - PLACERING OG UDVIKLING

Amt, stift, land:
Københavns Amt, Sjællands Stift, Kongeriget Danmark

Indbyggertal 1801 / 2025:
1.527 / 38.506

Tidslinje:

- **1288:** Byen får sine første købstadsprivilegier, nogenlunde samtidig opføres kirken, der indvies til Skt. Nicolai, de søfarendes helgen
- **Begyndelsen af 1400-tallet:** Der anlægges en skibsbro
- **1500- og 1600-tallet:** Omfattende korneksport; flere store årlige markeder flyttes til Køge fra andre sjællandske byer, og håndværket blomstrer
- **Ca. 1650:** En langvarig nedgangsperiode indledes på grund af svenskekrigene og indførelsen af enevælden med dens favorisering af København
- **1709:** Havnen ødelægges i en storm, så kun mindre både herefter kan lægge til
- **Slutningen af 1700-tallet-:** Fornyet fremgang og befolkningstilvækst
- **Ca. 1840:** Begyndende industrialisering, modernisering af havnen og økonomisk vækst, som blandt andet afspejles i de bevarede pakhuse fra midten af 1800-tallet samt jernstøberiet fra samme periode

BYEN I LANDSKABET
Køge ligger på marint forland nord for Køge Å og med adgang til Køge Bugt og den vigtige sejlrute mellem Nordsøen og Østersøen. Ruten mellem Nordsøen og Østersøen var en af de vigtigste skibsruter i hele Europa. Navnlig i 1500- og begyndelsen af 1600-tallet havde den betydning for byen.

Køge har haft vejforbindelser gennem de mange landsbyer mod København, Roskilde og Vordingborg/Store Heddinge og dermed adgang til et opland med rige jorder. Indfaldsvejene fortsætter i byens hovedgader: Nørregade, Vestergade og Brogade, der krydser hinanden ved torvet og har forbindelse til åhavnen og den senere skibsbro. I byens huse ses de lokale råstoffer, kalk- og kridtsten, flittigt udnyttet som byggemateriale.

GADENET OG MATRIKELSTRUKTUR
Byplanen med det regelmæssige gadenet og det store torv minder om det tyske ridderskabs byanlæg i Østpreussen. Det er sandsynligt, at gader, torv og grunde er blevet udmålt på stedet, og at den praksis var inspireret fra udlandet. Det kan forklare den forholdsvis regelmæssige form, som også kendes fra andre steder i højmiddelalderens Europa, blandt andet Østpreussen, England og Frankrig. Forklaringen kan imidlertid også være, at det flade landskab ikke skabte nogen forhindringer for, at man kunne følge et regelmæssigt forløb uden slyngede og krogede veje.

Den middelalderlige matrikelstruktur med smalle, dybe karreer opleves fortsat, især på den vestlige side af Brogade.

Målebordsblad opmålt 1892 og 1895, gengivet i 1:80.000.

Bebyggelse ned til Køge Å.

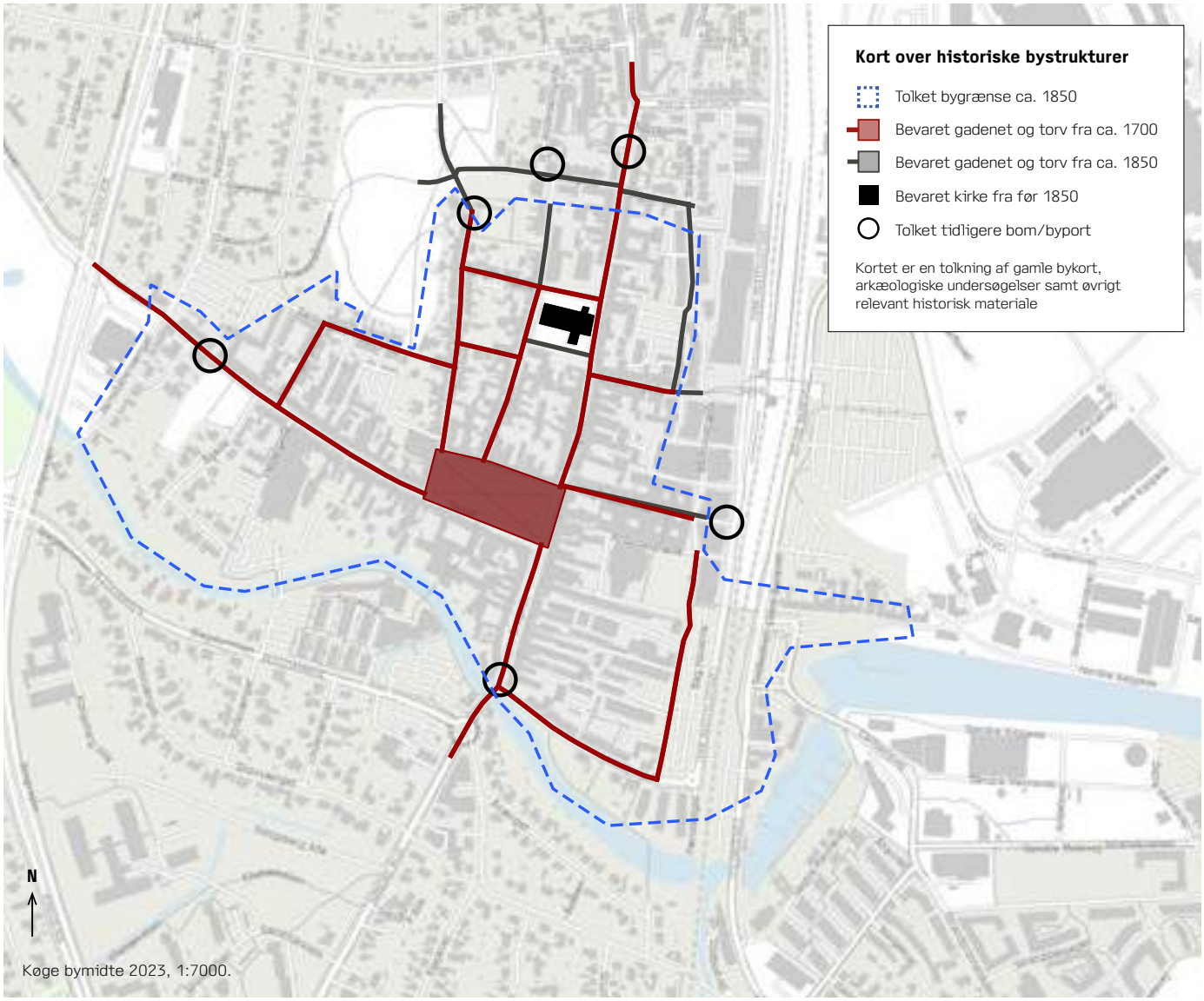

Køge bymidte 2023, 1:7000.

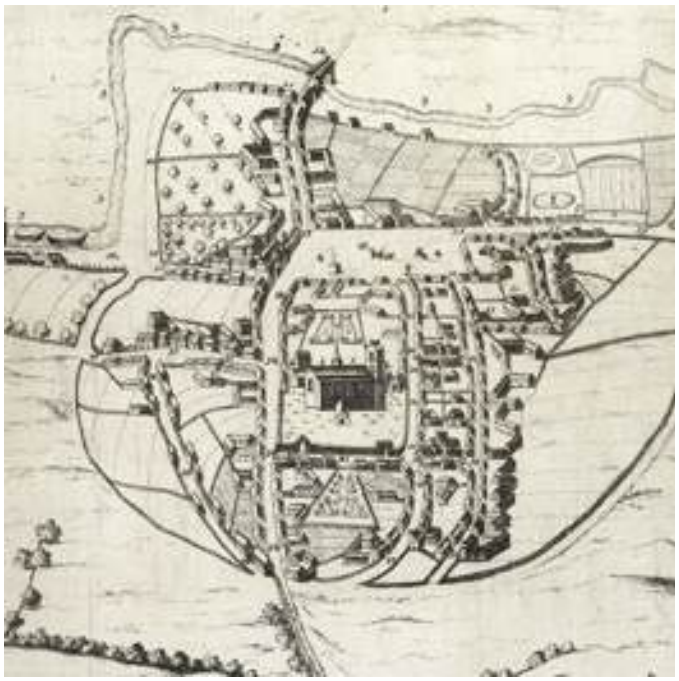

Byen domineres af det store torv centralt i byen. Købmandsgårdene ligger hovedsagelig på de primære veje, mens anden bebyggelse ligger i de øvrige gader. Resens Atlas 1677, Det Kgl. Bibliotek - digitale samlinger.

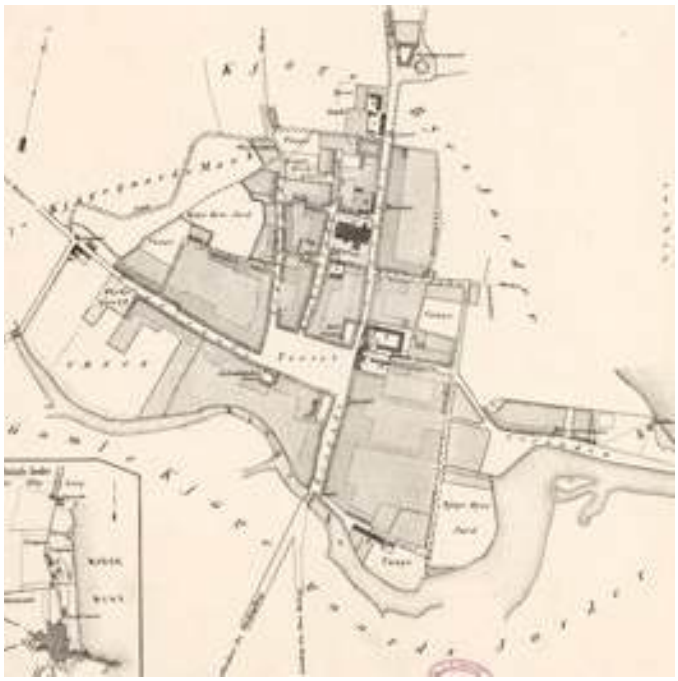

Bebyggelsen har ikke i større grad bevæget sig ud over den middelalderlige afgrænsning, med undtagelse af enkelte bygninger uden for Nørreport. Traps trykte kort 1859, Det Kgl. Bibliotek - digitale samlinger.

BYENS FREMTRÆDEN - ARKITEKTUR OG SKALA

HELHED OG BYPLAN
Åens og kystens betydning for Køges placering og udvikling opleves fortsat i byen - særligt gennem de langstrakte matrikler mod åen med tidligere købmandsgårde og pakhuse. Herigennem fornemmer man handelsvarernes bevægelse mellem havn og by. På trods af jernbanen og den store nye erhvervshavn, som slører tilknytningen til havet, er der fortsat en tydelig sammenhæng med åen, hvor den tidligere havn lå. Åens forløb mod syd og Lovparken mod nordvest, som tidligere var en del af købstadens byjorder, markerer tydeligt byens historiske afgrænsning og overgangen mellem by og opland.

Køges middelalderlige og regelmæssige gadenet med torv, hoved- og sidegader er bevaret og danner sammen med det flade terræn grundlaget for et sammenhængende og letforståeligt kulturmiljø. Rådhuset, der går tilbage til 1552, ligger ved torvet. Kirken er derimod opført et stykke fra torvet til forskel fra flere andre middelalderlige byer.

BEBYGGELSESMØNSTRE
Det er forholdsvis let at aflæse det sociale hierarki i Køges bebyggelse, som det var i 1600-tallet. Ud til Brogade, Nørregade, Torvet og Vestergade ligger de større gårde med deres gårdspladser og pakhuse, opført for de mere velhavende købmænd og håndværksmestre. De boede strategisk tæt ved torvet og udfaldsvejene med deres trafik og den lette adgang for kunder. I sidegaderne ligger de små huse for småkårsfolk, særlig tydeligt i Kirkestræde.

Det store rektangulære torv opleves som byens knudepunkt, mens kirken fremstår som et markant pejlemærke blandt byens relativt lave bebyggelse i en-toetagers højde. Det er karakteristisk, at husene ligger med langsiden mod gaden og i øvrigt med side- og baghuse langs matrikelskellene. Den sammenhængende gadebebyggelse understreger det forholdsvis regelmæssige gadeforløb og indrammer de lange kig mod torvet eller den modsatte vej ud af bymidten.

De mange åbne porte mellem gader og baggårdsmiljøer til de gamle købmandsgårde bidrager til forståelsen af købstadens organisering og handelsvarernes bevægelse fra havn til købmandsgård og videre til handelsgader og torv.

BYGNINGER OG DETALJER
Kirken, der er en sognekirke viet til Skt. Nicolai, de søfarendes helgen, går tilbage til højmiddelalderen. Dens tårn med de karakteristiske kridtstensskifter er forhøjet i 1400-tallet, og ud mod Øresund findes øverst oppe en lille karnap, der har fungeret som fyrtårn. Der findes desuden en række middelalderlige kældre bevaret, der indgår som del af yngre huse. Mere synlige er de bevarede bindingsværkshuse fra 1500- og 1600-tallet. I Kirkestræde findes eksempelvis resterne af en boderække for fattigfolk fra 1527. Dette er det ældste daterede bindingsværkshus i Danmark.

I nutidens aktive erhvervshavn kan man stadig se en ældre husrække, som ligger på skibsbroens plads. Endelig kan nævnes pakhusene fra 1850'erne i Brogade ud til jernbanen og havnen.

Den historiske bykerne understreges af brostensbelagte gader og pladser, som er med til at tydeliggøre kulturmiljøets udstrækning. Også facadernes detaljerigdom, kalkede overflader, brugen af kalk- og kridtsten og de teglhængte tage bidrager til oplevelsen af den historiske helhed.

Køge Rådhus, Torvet 1, opført i 1500-tallet, fredet, blev stærkt ombygget i 1803, hvor den klassicistiske facade er fra. Bygningen træder frem i gadebilledet i kraft af sin prominente placering og sit statelige udtryk.

Kirkestræde med byens pejlemærke, Skt. Nicolai Kirke, hvor kirketårnet fra 1324 med de lyse egnskarakteristiske kridtstensbånd hæver sig dramatisk op over den lave bebyggelse i byens flade terræn.

Kig mod nord hen ad Brogade med en af byens velbevarede tidligere købmandsgårde i rigt bindingsværk mod gaden - Brogade 16, opført 1636, fredet.

Porten ind til den brostensbelagte baggård til Brogade 16 med side- og baghuse i et mere enkelt udtryk end den detaljerede facade mod gaden.

Brogade med kig fra broen og ind mod bymidten.

Ældre husrække ved Køge Havn.

Kig ud af byen fra Vestergade med jernstøberi fra 1800-tallet i forgrunden og kirkegården med de høje træer i baggrunden.

Kig ud af byen fra Nørregade mod nord med en tidligere fattigstiftelse i venstre side og Hotel Norske Løve fra 1800-tallet som endepunkt.

Køge Museum - en tidligere købmandsgård, Nørregade 4, opført i 1600-tallet, fredet.

Forhuset til en tidligere gård og et velbevaret bindingsværkshus, Nørregade 31, opført 1615, fredet.

1893. Den matrikulære struktur viser, hvordan købmandsgårdene lå ved hovedstrøgene og på torvet, selv om de er opdelte, mens den resterende del af byen består af mindre matrikler. Byen er afskåret fra havnen af jernbanen. En lang havnemole fortsætter mod øst (kortet er beskåret).
Berggreens Købstadskort. CC BY 4.0 Geodatastyrelsen.

DANMARKS ÆLDSTE OG MEST VELBEVAREDE BY

RIBE KULTURMILJØ

Geografi: Esbjerg Kommune, Region Syddanmark

Bytype: Købstad

Landskabelig placering: På geestranden, hvor Ribe Å og Tved Å løber sammen. Byen omkranses af marsk og engarealer

Anlagt: Begyndelsen af 700-tallet

Købstadsprivilegier: Købstadsstatus fra begyndelsen af 1200-tallet, men uden formelle købstadsprivilegier

Temaer: Danmarks ældste by, handel, stiftsby

Karakteristiske træk:

- Den middelalderlige byplan med den omfattende ældre bebyggelse fra 1500- og 1600-tallet
- Ribe Å og Åhavnen
- Møllestederne og dæmningen over Ribe Å's forgreninger
- De smalle slipper mellem by og havn
- Det ubebyggede marskforland samt ind- og udsyn mellem marsk og by
- Riberhus Slotsbanke
- Domkirken og domkirkepladsen omkranset af flere fremtrædende bygninger
- Sct. Catharinæ Kirke og Kloster
- Variation af facader i synligt bindingsværk, murede facader i blank rød mur og pudsede, kalkede facader. Særligt renæssancen og klassicismen er repræsenteret i byens facader
- Det egnskarakteristiske bindingsværk med kraftigt og rigt dekoreret tømmer og udkraget knægtbåret stokværk
- Røde teglhængte tage, brostens- og pigstensbelagte gadeforløb og ældre gadelamper

Åhavnen og Skibbroen samt det åbne landskab nord for byen.

KULTURMILJØETS FORTÆLLING

Kulturmiljøet i Ribe fremstår som en sammenhængende historisk helhed med et enestående stort antal velbevarede huse fra 1500- og 1600-tallet placeret i et næsten uændret middelalderligt gadenet.

Ribe opstod som handelsplads i begyndelsen af 700-tallet, dvs. i den sene jernalder. Den kristne kirke var til stede i byen fra 800-tallet, og i 948 blev Ribe bispesæde. Ribe Stift dækkede hele Vestjylland fra Limfjorden og ned til Tønder. Sammen med Hedeby/Slesvig var Ribe en vigtig handelsplads for handlen tværs over Jyllands fod fra Vesterhavet til Østersøen, inden skibene vovede sig nord om Jylland og ned gennem Øresund. Senere fik transporten og handlen med heste og stude ned gennem Jylland til Nordtyskland og Nederlandene stor betydning. Ribe fortsatte med at være en vigtig handelsby frem til midten af 1600-tallet, hvilket i dag særligt kan aflæses i den bevarede åhavn ved Skibbroen, de mange huse fra før 1600-tallet, klosteret og domkirken.

BÆRENDE BEVARINGSVÆRDIER

Ribe er udpeget som nationalt kulturmiljø, fordi byen både er Danmarks ældste og den mest velbevarede med en historie som centrum for kirken og kongemagten.

De bærende bevaringsværdier knytter sig til byens velbevarede middelalderlige byplan med et gadenet af små, let krogede gader og den centralt placerede domkirke hævet over byens lave bebyggelse. Dertil byens naturlige afgrænsning af åen, den tydelige landskabelige sammenhæng med både ind- og udsyn mellem det åbne marsklandskab og den tætte by, slotsbanken, den velbevarede åhavn og opstemningen af Ribe Å til mølledamme, der er så karakteristisk for byen.

Åhavnen afspejler byens tidlige position som international handelsby, hvor den naturlige åhavn har været fordelagtig for ind- og udskibning af varer og medvirket til byens opblomstring før stagnationen i 1600-tallet.

Også byens velbevarede ældre huse er vigtige for kulturmiljøets fortælling. Et stort antal huse – nogle i bindingsværk, andre opført i grundmur, hvoraf en del står i blank rød mur – er opført i 1500- og 1600-tallet, og enkelte bygninger er endnu ældre.

Derudover har det imponerende tæppe af brostens- og pigstensbelagte gadeforløb i bymidten sammen med de mange røde teglhængte tage og diskrete ældre gadelamper en stor betydning for kulturmiljøets særlige karakter.

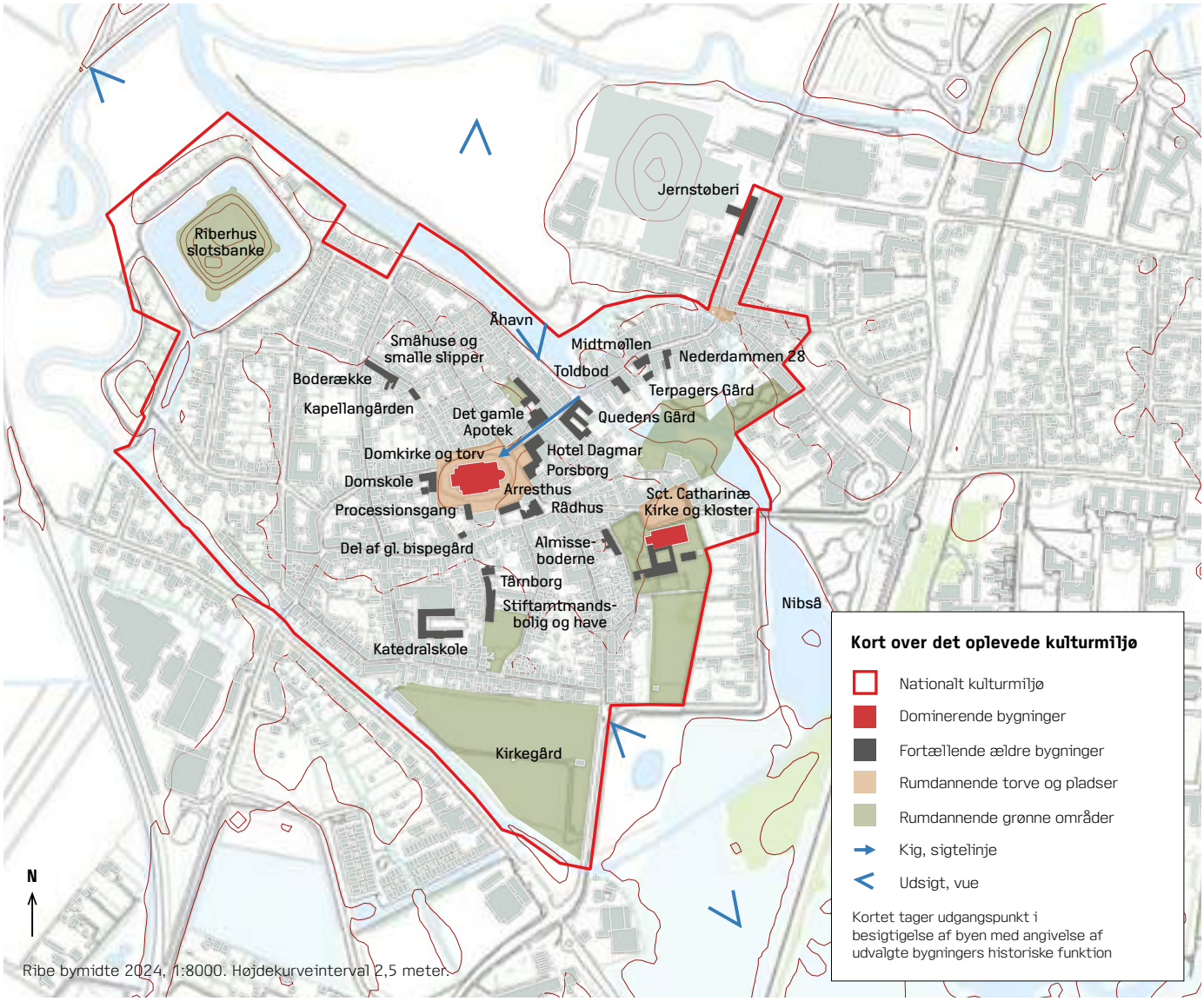

Ribe bymidte 2024, 1:8000. Højdekurveinterval 2,5 meter.

Domkirkepladsen med domkirken - her ses tydeligt nogle af facadens forskellige materialer, som består af både tufsten, sandsten, teglsten og granit.

EKSISTERENDE BESKYTTELSE OG REGISTRERING

Værdifuldt kulturmiljø i kommuneplan: Ja

Bevarende lokalplan: Delvist, desuden tinglyst bevaringsdeklaration (1963) for ca. 550 ejendomme i bykernen

Antal fredede bygninger: 118, bl.a. Sct. Catharinæ Kloster, den middelalderlige processionsgang (Torvet 15A), Ribe Gamle Rådhus (Von Støckens Plads 1) og renæssance-"herregården" Tårnborg (Puggaardsgade 3) samt adskillige bindingsværkshuse

Bygninger med høj bevaringsværdi: 201

Beskyttede fortidsminder: 6; bl.a. Riberhus Slotsbanke, ruin af kannikekloster fra 1100-tallet samt Stormflodssøjlen på Skibbroen

Kulturarvsareal*: Byen opstod omkring år 700, hvor handels- og håndværksaktiviteter begyndte på den nordlige bred af Ribe Å. Frem til 1050 blev byen liggende nord for åen. Ved 1000-årenes midte flyttede byen over til domkirken og gik ind i en periode med voldsom vækst. Et gadenet udlagdes, og kraftige kulturlag dannedes. I løbet af kort tid bredte middelalderbyen sig også ind over det oprindelige byområde nord for åen. Omkring år 1200 synes Ribe at nå sit historiske maksimum med anlæggelse af den voldgrav, der i dag hedder Stampemøllestrømmen

Kommuneatlas/bygningsregistrant: Kommuneatlas for Ribe Kommune, 1990. Bevaringsplan Ribe, 1969

Bygningsforbedringspulje/bevaringsfond:
Esbjerg Kommunes Byfond

Bevaringshistorik: I 1842 stiftes Ribe Forskønnelseskomité, og i 1899 Ribe Turistforening, der også arbejder for bygningsbevaring. I 1963 tinglyser kommunen en bevaringsdeklaration på alle ejendomme i bykernen

* Et kulturarvsareal er et arkæologisk interesseområde med skjulte fortidsminder, der så vidt muligt bør bevares i jorden. Kulturarvsarealer er ikke fredede områder. Se i øvrigt: www.kulturarv.dk/fundogfortidsminder/

UDDRAG AF KOMMUNEPLAN 2022-34

"Ribe er Nordens ældste by og Danmarks ældste købstad og rummer enestående bymæssige kvaliteter og bebyggelser. Den historiske bykerne er den mest velbevarede og smukkeste i Danmark. Navnet Ribe betyder flodbred og siger meget om, hvordan byen i år 705 blev grundlagt af kongen som en handelsplads i krydset mellem flere åer. Stedet var et trafikalt knudepunkt og placeringen var derfor oplagt som handelsplads. Ribe udviklede sig sidenhen til en international handelsby og et af Danmarks største gejstlige centre.

Placering i landskabet

Ribe er en sammensat by og alt efter hvordan du nærmer dig byen fortæller den forskellige historier. Kommer man fra nord mødes man af nyere tids industri-, handels- og boligområder og overgangen mellem by og land er en smule diffus. Kommer man fra syd ligger Ribe middelalderby smukt og markeret i landskabet. De lavtliggende arealer i Marsken og engene omkring byen betyder, at byen kan ses på lang afstand og de tydelige tårnene fra domkirken, klosterkirken samt de forskellige gejstlige huse, signalerer tydeligt byens historie som gejstligt magtcenter. Åløbene gennem byen og det omkringliggende lave marsklandskab gør desuden området til noget helt specielt. Byens muligheder for at udvikle sig har historisk været begrænset af byens beliggenhed midt i den flade ådal med udbredte eng- og moseområder, og bykernen er derfor tæt bebygget. Principper om at bygge mindre afgrænsede enklaver er sidenhen ført videre i byens forskellige kvarterer, der hver i sær er klart afgrænset af landskabet."

Dagmarsgade med kig mod Det Gamle Rådhus fra 1528, fredet, som træder frem i gadebilledet med den symmetriske facade i rød blank mur, fine murværksdetaljer, kamtakkede gavle og rødt tegltag med kobberkviste.

Korshuset på Nederdammen 28, opført i midten af 1600-tallet, fredet. Bindingsværkshuset med udkraget, knægtbåret øvre stokværk, tavl i blankt rødt mønstermurværk og tegltag repræsenterer en almindelig bygningstype i Ribe.

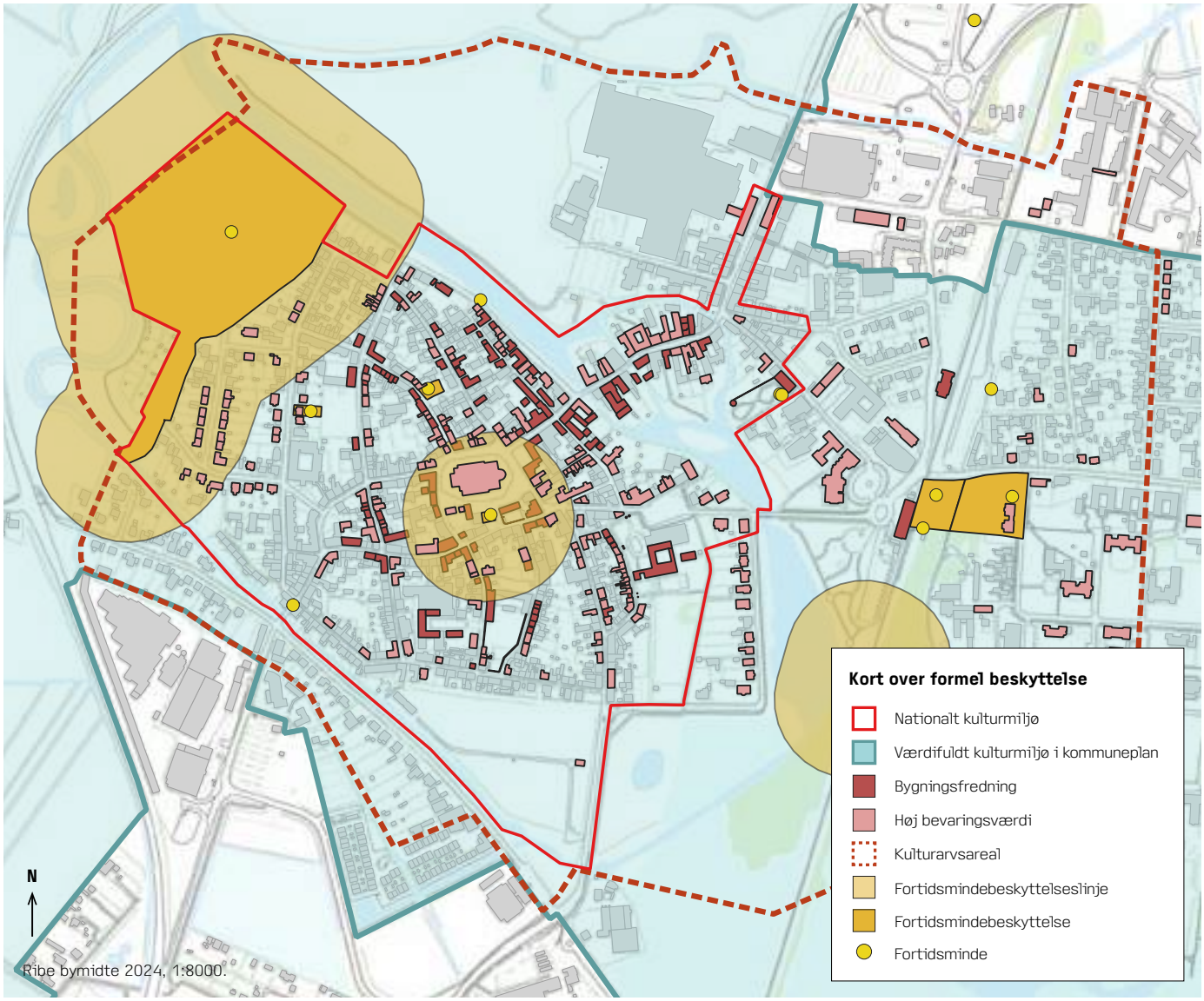

Ribe bymidte 2024, 1:8000.

Ribes torv fra 1500-tallet omgives på to sider af Hotel Dagmar fra 1581 og Porsborg til højre i billedet fra ca. 1590. Begge bygninger er fredede og udgør en vigtig del af rammen om domkirkepladsen med den majestætiske domkirke i midten.

BYSTRUKTUR - PLACERING OG UDVIKLING

Amt, stift, land:
Ribe Amt, Ribe Stift, Kongeriget Danmark

Indbyggertal 1801 / 2025:
1.994 / 8.367

Tidslinje:

- **Begyndelsen af 700-tallet:** Den første bebyggelse i form af en handelsplads med håndværksaktiviteter
- **800-tallet:** Kristendommen er dokumenteret i byen
- **948:** Ribe bliver bispesæde
- **900-tallet:** Byen befæstes
- **1175:** De ældste dele af den nuværende domkirke bliver opført
- **1268:** Kongen lader Riberhus anlægge
- **1500-tallet:** Ribe er en af landets største byer med en omfattende studehandel
- **1536-:** Efter reformationen nedrives de fleste af Ribes kirker og klostre
- **1580:** Omfattende bybrand hærger
- **Fra 1600-tallet:** Byen er i tilbagegang, åen sander til og mister sejlbarhed
- **1864:** Med tabet af Sønderjylland ligger Ribe afsides i kongeriget
- **1875:** Ribe får jernbane, og industriens betydning vokser gradvist

Målebordsblad opmålt 1869, gengivet i 1:80.000.

BYEN I LANDSKABET
Byen ligger ved Ribe Å, ca. 6 km fra dens udløb i Vadehavet, på en hedeslette ved marskranden. Byen med domkirken i centrum rejser sig markant over det omgivende flade land. Åen har fungeret som transportvej mellem Vadehavet og Østersøen. Hertil kommer vejforbindelser mod Varde, Kolding, Haderslev, Åbenrå og Tønder, hvor særligt de vigtige nord-sydgående handelsruter med heste- og studehandel har haft stor betydning for byens udvikling.

Ribe har udnyttet beliggenheden ved åen på flere måder. I midten af 1200-tallet anlagdes Kongens Mølle, mens Midtmøllen og Ydermøllen kom til i begyndelsen af 1500-tallet. I 1581 anlagdes desuden en stampemølle. I 1820'erne blev Midtmøllens endnu bevarede møllebygninger opført og senere genanvendt som elværk.

Ribes ældste bebyggelse fra jernalder og vikingetid lå nord for Ribe Å omkring den nuværende Sct. Nicolaj Gade. Den middelalderlige bebyggelse voksede derimod op syd for åen med domkirken som centrum. De omkransende engdrag og vandløb har givet byen en naturlig afgrænsning.

GADENET OG MATRIKELSTRUKTUR
Der er i princippet tre veje, som fører til og igennem Ribe fra nord, syd og øst, mens åen giver forbindelse mod vest. Sønderportsgade må have ledt trafikken fra syd og øst frem til et vadested eller en bro, der førte over åen. Omkring kirken og hovedfærdselsåren, Sønderportsgade, udlagdes nogenlunde regelmæssige karreer, men dog med bugtede gadeforløb.

De fleste af Ribes gader går næsten uændret tilbage til 1000-tallet. I Sønderportsgade er grundene forholdsvis små. I anden halvdel af 1200-tallet anlagdes en dæmning over Ribe Å, og gaderne Overdammen, Mellemdammen og Nederdammen opstod, her findes flere relativt store grunde. Området mellem åen og Sortbrødregade-Fiskergade er en senmiddelalderlig byudvidelse, og det var her, Åhavnen blev anlagt. Flere smalle slipper forbinder byen og havnen. Mellem åen, Fiskergade og Præstegade er grundene igen ret små.

Domkirken var indtil ca. 1805 omgivet af en kirkegård, som mod øst stødte op til byens torv. Store dele af torvehandlen foregik på den nordlige del af kirkegården.

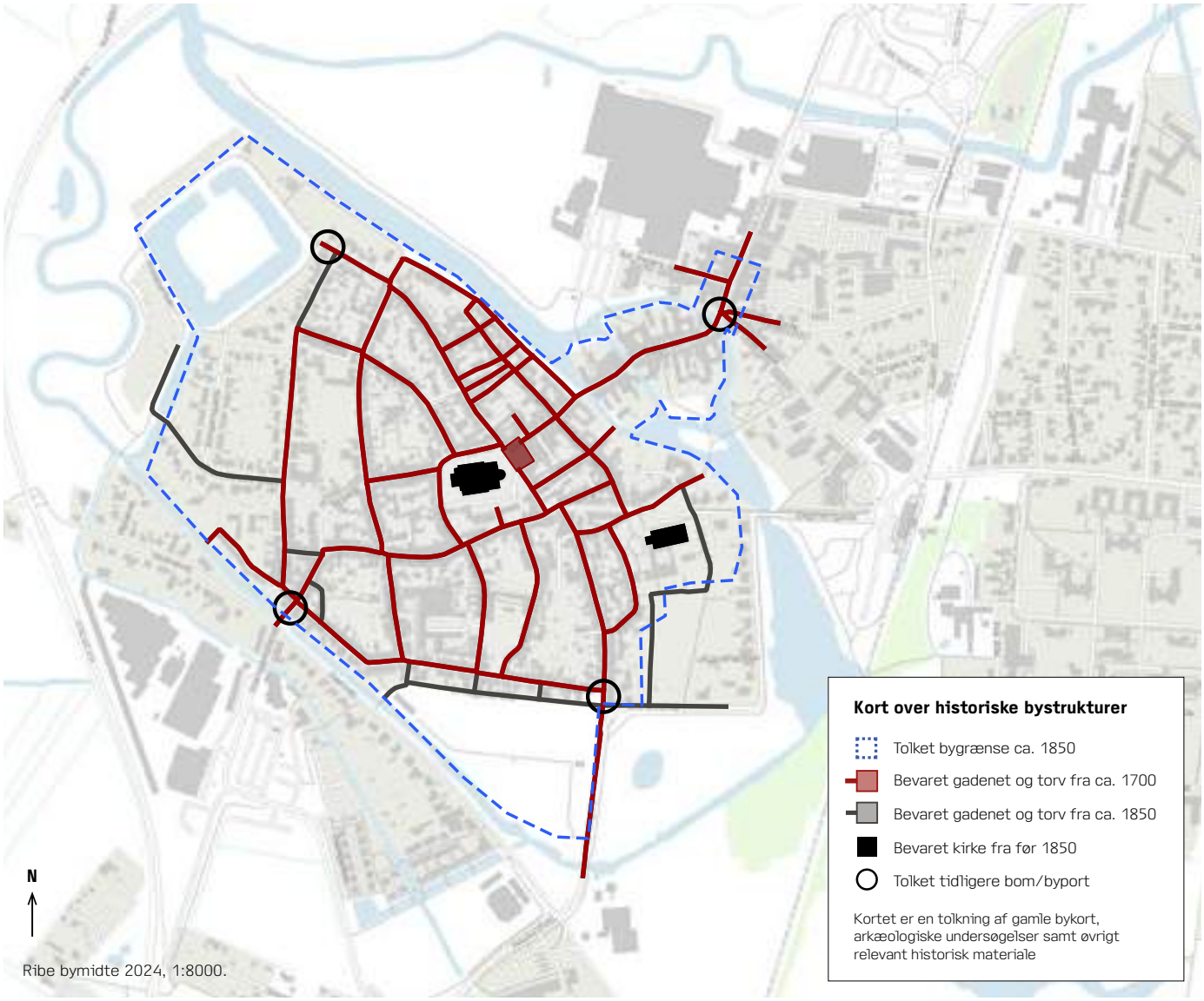

Ribe bymidte 2024, 1:8000.

Ribe er centreret omkring domkirken og -pladsen. Ribe Å krydses af en serie sammenhængende broer, hvor byens tre vandmøller også er lokaliseret. Resens Atlas 1677, Det Kgl. Bibliotek - digitale samlinger.

Der er ikke sket de store forandringer i den overordnede bystruktur siden 1600-tallet. Riberhus var allerede ruin i 1677, og i 1800-tallet var kun selve borgbanken tilbage. Traps tegnede kort 1858, Historiskekort.dk.

BYENS FREMTRÆDEN - ARKITEKTUR OG SKALA

HELHED OG BYPLAN
Kulturmiljøet i Ribe fremstår som en velbevaret og skarpt afgrænset historisk helhed med en middelalderlig byplan, der stort set er uændret. Åens forløb omkring bymidten og det åbne landskab med mange værdifulde kig er med til at tydeliggøre den fortættede middelalderby og den landskabelige placering. Byens markante profil er synlig flere steder fra det åbne landskab, hvor domkirken som byens dominerende pejlemærke hæver sig op over den tætte og lave bebyggelse.

BEBYGGELSESMØNSTRE
Karakteristisk for Ribe er den sammenhængende en- til toetagers bebyggelse, heraf mange bindingsværkshuse med gavl mod gaden. En stor del af byens store grunde med prominente bygninger er koncentreret omkring domkirken og videre over åen til Nederdammen. Andre områder bærer præg af at være for de lavere sociale lag i befolkningen, f.eks. er der bevaret en boderække fra 1600-tallet i Præstegade, almisseboderækken fra 1700-tallet i Klostergade samt området bag åhavnen med hvidkalkede småhuse på små grunde og med smalle slipper mellem bebyggelsen.

BYGNINGER OG DETALJER
Domkirken fremstår som Ribes absolut mest dominerede bygning og den omkringliggende domkirkeplads som byens knudepunkt. De ældste dele af den nuværende domkirke, apsis og tværskib, dateres til ca. 1175. Kirken er opført i flere forskellige materialer: tufsten fra et område syd for Køln, sandsten fra Weser-området foruden teglsten og granit. Udformningen synes inspireret af kirkebyggeriet i de samme områder, som byggematerialerne stammer fra. Domkirkepladsen har gennemgået en omfattende renovering og stod i 2013 færdig i sin nuværende form. Formatet på granitstenene tæt på domkirken følger formatet på stenene i kirkens gulv, mens stenene længere væk er mindre og nærmer sig udtrykket fra brostenene i de tilstødende gader. Dette greb er med til at understøtte domkirkens storslåede udtryk. Omkring pladsen fungerer flere prominente bygninger som baggrundstæppe for domkirken, heriblandt Domskolen, Hotel Dagmar og Porsborg, alle fra 1500-tallet, processionsgangen fra ca. 1425, arresthuset fra 1600- og 1800-tallet samt Kannikegården fra 2016. Sidstnævnte er moderne i sit formsprog, men indordner sig byens hierarki og de omkringliggende bygningers udtryk. Bygningen rummer en ruin fra 1100-tallets kannikekloster.

Det grundmurede og gulkalkede forhus til købmandsgården Quedens Gård, Overdammen 10, opført 1789, fredet. Forhuset er sammenbygget med et 16 fag dybt bindingsværksgavlhus fra 1583.

I byens nordvestlige udkant tæt ved åen findes slotsbanken efter kongeborgen Riberhus, der menes opført 1268, og som sammen med Koldinghus fungerede som grænsefæstning. Bankens nuværende form skyldes en ombygning i 1530'erne.

Sct. Catharinæ Kirke og Kloster blev grundlagt af dominikanermunke ("sortebrødre"), der kom til Ribe i 1228. Den nuværende kirke stammer fra anden halvdel af 1400-tallet, men er dog væsentligt ombygget i 1740'erne. Efter reformationen blev klosterkirken anvendt som sognekirke, og klosterfløjene indrettet til hospital for fattige og syge.

Også flere verdslige huse har rod i middelalderen. Terpagers Gård på Mellemdammen 18 rummer således dele af et gavlhus dateret til 1442 med en udvidelse fra 1457, og de seks fag bindingsværk i gavlhuset på Nederdammen 31 er fra 1480'erne. Endvidere er stenhuset Puggaardsgade 22 fra ca. 1500, og Det Gamle Rådhus, der oprindelig var to stenhuse, er fra 1528. Tårnborg i Puggaardsgade 3 er opført i slutningen af 1500-tallet. Flere steder er ældre gavlhuse ombygget sidst i 1700-tallet, så de efter tidens mode fremtræder som langhuse. Det gælder bl.a. Quedens Gaard, Overdammen 10, der går tilbage til 1580'erne.

Ribes mange bindingsværkshuse fra 1500- og 1600-tallet er kendetegnet ved et kraftigt og rigt dekoreret tømmer og udkraget knægtbåret stokværk. I byen ses de både som gavlhuse, langhuse og særligt karakteristisk for Ribe som korshuse, hvor både en gavl og en langside vender mod gaden. De mange bindingsværksgavle mod gaden træder frem blandt de øvrige huse med langsiden mod gaden og præger i høj grad bybilledet.

Ribe indeholder en stor variation af materialer og farver – det karakteristiske synlige bindingsværk, de røde teglstensfacader og pudsede kalkede facader i forskellige farver samt byens mange røde tegltage. Den historiske bymidte i Ribe understøttes af brostens- og pigstensbelagte gadeforløb i stort set hele bymidten samt ældre gadelamper.

Domkirkepladsen med den gamle domskole til venstre opført 1586, den synlige del er dog fra 1724. Heroverfor den enorme domkirke, hvis vestparti stod færdigt i begyndelsen af 1200-tallet.

Riberhus Slotsbanke og ruin med domkirken i baggrunden.

Den sammenhængende boderække på Præstegade fra begyndelsen af 1600-tallet, alle bygninger er fredede.

Kapellangården, Præstegade 15, opført 1576, fredet.

Den ældre brostens- og pigstensbelagte Puggaardsgade med kig mod stiftamtmandsboligen i højre side og Tårnborg i baggrunden.

Kig hen ad den smalle, krogede og brolagte Fiskergade, hvor de hvidkalkede småhuse anes bag det fremtrædende gule bindingsværkshus på Fiskergade 3, opført omkring år 1600, delvist grundmuret i 1800-tallet, fredet.

Den stemningsfulde Bredeslippe - en ud af flere smalle, brostens- og pigstensbelagte slipper mellem Fiskergade og Grønnegade med småhuse i en etage. Området var oprindelig beboet af den jævne befolkning.

Kig mod byen fra Hovedengen nord for byen - Ribe Å i forgrunden og domkirken, der rejser sig blandt den lave bebyggelse som byens voluminøse vartegn og pejlemærke.

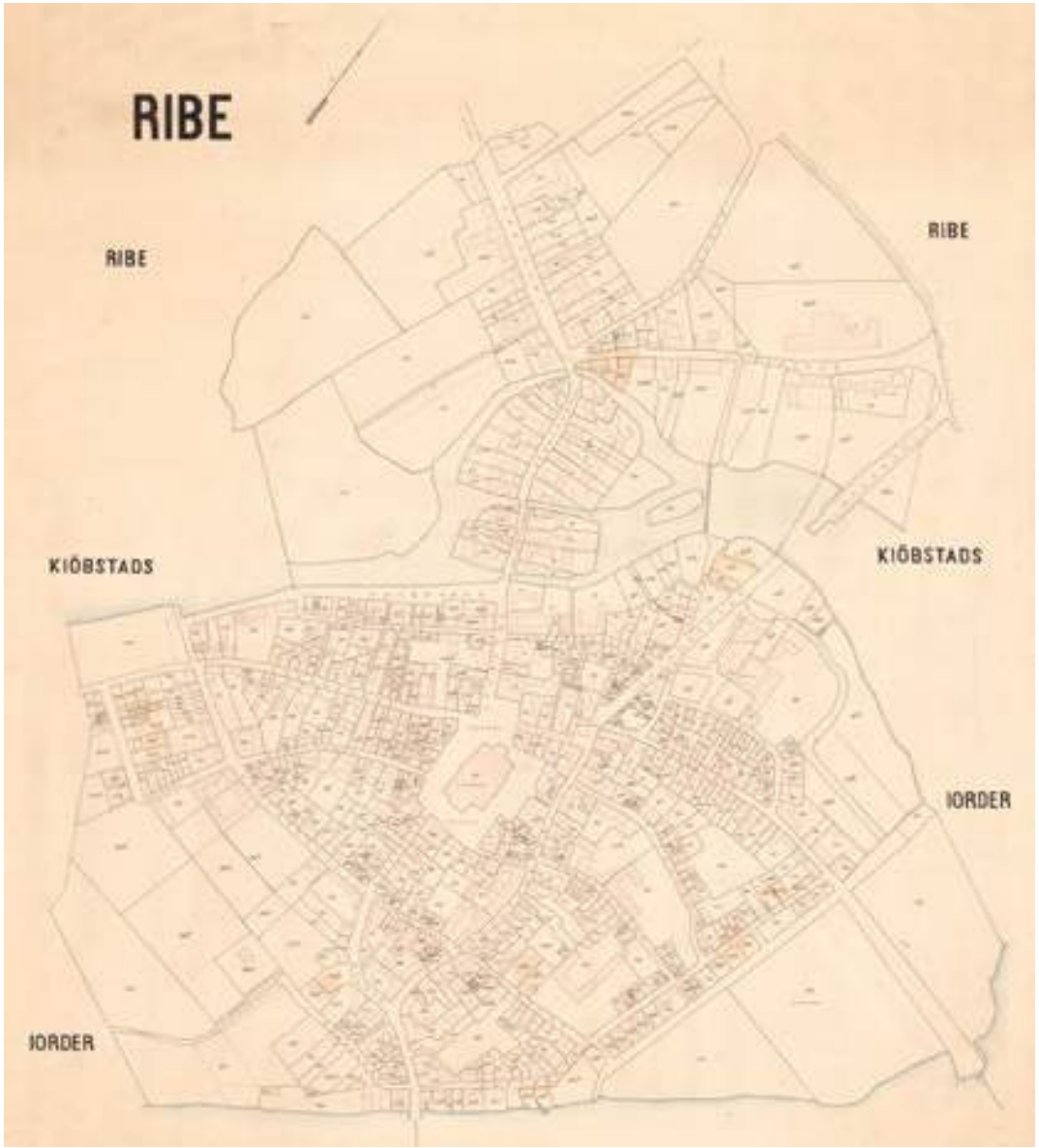

I byens matrikler kan stadig aflæses, at de store købmandsgårde lå placeret ud til hovedgaderne: Sønderportsgade, Stenbogade, Torvet samt Over- Mellem- og Nederdammen. Længere væk fra hovedgaderne var grundene og husene mindre. Her boede den mere jævne befolkning. Berggreens Købstadskort 1893. CC BY 4.0 Geodatastyrelsen.

FJORDHAVN OG RØDE TEGLSTENSHUSE

RINGKØBING KULTURMILJØ

Geografi: Ringkøbing-Skjern Kommune, Region Midtjylland

Bytype: Købstad

Landskabelig placering: Ved strandkanten på nordsiden af Ringkøbing Fjord

Anlagt: Formentlig i anden halvdel af 1200-tallet

Købstadsprivilegier: De ældste bevarede købstadsprivilegier er fra 1443 og stadfæster ældre privilegier formentlig fra 1300-tallet

Temaer: Handel, havn, et sandet og magert opland, regelmæssig byplan fra middelalderen og lokal byggeskik

Karakteristiske træk:

- Den beskedne størrelse i forhold til mange andre købstæder
- Den regelmæssige byplan, antagelig fra 1200-tallet
- Velbevaret visuel kontakt til Ringkøbing Fjord
- Torv med Hotel Ringkøbing (1600-tallet), borgmestergården (1807) og det gamle rådhus (1849) med den bagvedliggende kirke fra middelalderen og kirkepladsen
- Sammenhængende gadebebyggelse, ofte med langsiden mod gaden og i en- til toetagers højde
- Smalle slipper og åbne porte i bebyggelsen
- Lokal byggeskik, som blev udbredt omkring 1800, karakteriseret ved grundmurede huse med facader i mørkerøde tegl og med rødt valmet tegltag samt hvidkalkede gesimser og detaljer
- Flere bygninger fra de første årtier af 1900-tallet nyfortolkede den lokale byggeskik, hvoraf arkitekten Ulrik Plesner har tegnet flere
- Havneområdet med Den Gamle Toldbod (1843) og havnekontoret (1906) i rødmalet træ af Ulrik Plesner
- Lindetræerne omkring torvet
- Flere brostens- og pigstensbelagte gader og pladser

Øster Strandgade - et af de stemningsfulde gadeforløb med brostens- og pigstensbelægninger og med karakteristiske grundmurede huse i den egnsspecifikke byggeskik. Foto af Søren Damgaard Jensen.

KULTURMILJØETS FORTÆLLING

Kulturmiljøet i Ringkøbings bymidte fremstår som en særegen historisk helhed med et særligt egnsspecifikt præg, der i høj grad skyldes de usædvanligt mange røde teglstenshuse med hvidkalkede gesimser og andre detaljer samt det nogenlunde regelmæssige gadenet med lange gadeforløb vinkelret på kysten.

De mange grundmurede huse vidner om langvarige handelsforbindelser til Sønderjylland og Friesland.

Byen er en af de få danske vestvendte købstæder med adgang til Vesterhavet, og dens begrænsede størrelse fortæller om, at Vestjylland var det område i Danmark, hvor der var længst afstand mellem byerne. Her satte landbrugets begrænsede overskud, den sandede jord og vejene, der langt op i 1800-tallet blot var hjulspor, en snæver grænse for, hvor mange købstæder der var behov for. Desuden gav Vesterhavet ikke mange muligheder for anlæggelse af havne før introduktionen af jernbeton og moderne ingeniørvidenskab. Som de øvrige få ældre byer nær Vesterhavet lå Ringkøbing i læ for havet. Den har fra middelalderen fungeret som udskibningshavn for et større omend tyndt befolket opland. Dog gjorde tilsanding af fjorden det svært i løbet af 1600- og 1700-tallet, mens gennembruddet af Agger Tange i 1825 for alvor satte en stopper for havnens betydning, da Limfjordsbyerne dermed fik adgang til Vesterhavet.

BÆRENDE BEVARINGSVÆRDIER

Ringkøbing er udpeget som nationalt kulturmiljø, fordi byen er en lille, regelmæssig og velbevaret købstad, hvor karsk natur møder lokal byggeskik i form af ensartede røde teglstenshuse.

De bærende bevaringsværdier udgøres af den velbevarede regelrette byplan, der går tilbage til middelalderen, kirken fra begyndelsen af 1400-tallet, torvet, de ældre huse og de homogene facaderækker. Udsigten mod fjorden er ligeledes vigtig for oplevelsen og forståelsen af kulturmiljøet.

Dertil kommer byens profil, som bygger sig op ad det flade og svagt stigende terræn fra fjorden med de laveste og mest beskedne enetages huse og op mod torvet, hvor bebyggelsen overvejende er i to etager og med et noget mere prominent udtryk. Kirketårnet fremstår som pejlemærke.

Den egnstypiske byggeskik med facader i den karakteristiske hårdtbrændte røde teglsten og de hvidkalkede detaljer, som er markant i bybilledet, har en væsentlig betydning for byens helhed og særpræg. Derudover understreger de brostens- og pigstensbelagte gader og pladser den historiske oplevelse af byens rum. Også de stringent placerede og beskårne lindetræer om byens torv er med til at fremhæve torvet med de omkringliggende prominente bygninger som et sted af stor betydning for byen.

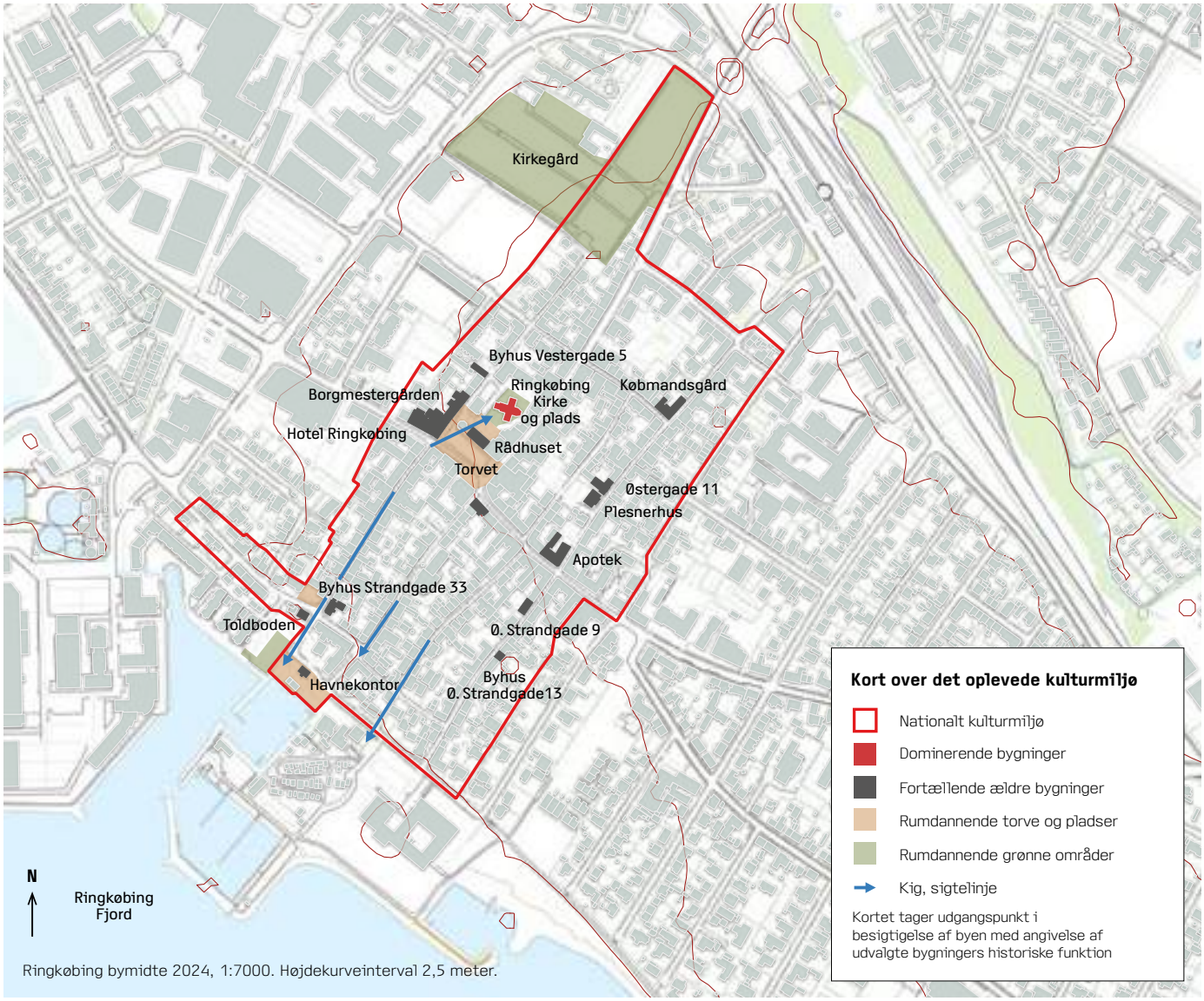

Ringkøbing bymidte 2024, 1:7000. Højdekurveinterval 2,5 meter.

Det brolagte torv omkranset af toetagers bygninger og de stringent beskårne lindetræer.

EKSISTERENDE BESKYTTELSE OG REGISTRERING

Værdifuldt kulturmiljø i kommuneplan: Ja

Bevarende lokalplan: Nej, men tinglyst deklaration med bevaringsbestemmelser (1973)

Antal fredede bygninger: 6; Hotel Ringkøbing og Den Gamle Borgmestergård (Torvet 18 og 20), Den Gamle Toldbod (V. Strandbjerg 1), Havnekontoret (Havnepladsen 2), byhuse (V. Strandgade 33 og Ø. Strandgade 13)

Bygninger med høj bevaringsværdi: 76

Beskyttede fortidsminder: 0

Kulturarvsareal*: Ringkøbings oprettelse går formentlig tilbage til anden halvdel af 1200-tallet. Byens hovednæringsvej har været landbrug og fiskeri, men beliggenhed ved fjorden har givet gode muligheder for handel. Det er sandsynligt, at en ikke ringe vareudveksling har fundet sted over Ringkøbing. Ringkøbing var en mindre by med kun en kirke. Der er ingen efterretninger om klosteranlæg, stiftelser m.m. Udstrækningen af den middelalderlige bykerne er baseret på et skøn, foretaget ud fra de iagttagelser, der gennem årene er gjort i byens kulturlag

Kommuneatlas/bygningsregistrant: Kommuneatlas for Ringkøbing Kommune, 1993

Bygningsforbedringspulje/bevaringsfond: Tilskud via Bygningsforbedringsudvalget

Bevaringshistorik I 1964 stiftes Ringkøbing Bevaringsforening. I 1973 tinglyser kommunen bevaringsbestemmelser på en lang række ejendomme i bykernen

* Et kulturarvsareal er et arkæologisk interesseområde med skjulte fortidsminder, der så vidt muligt bør bevares i jorden. Kulturarvsarealer er ikke fredede områder. Se i øvrigt: www.kulturarv.dk/fundogfortidsminder/

UDDRAG AF KOMMUNEPLAN 2021-2033

"Ringkøbing bymidte - et af DK´s bedst bevarede og uspolerede købstadsmiljøer. Væsentlige dele af bygningsmassen: fra perioden fra midten af 1800 - tallet til første halvdel af 1900 -tallet. Karakteristiske træk: de røde tegltage, de røde hårdtbrændte facadesten og de hvidmalede gesimser. Gaderne i den middelalderlige bydel indgår i en stram struktur - vinkelret på fjordkysten/havnen, men gaderne er absolut ikke ens. Forskelligheder viser sig i såvel funktioner som i bebyggelse, belægninger og inventar. Det er kun små terrænforskelle, der opleves i byen, med et svagt fald mod fjorden.

(...)

Ringkøbing by er en gammel købstad ved Ringkøbing Fjords nordøstlige ende. Placeringen ved Ringkøbing Fjord, havnen og den velbevarede middelalderbymidte gør byen enestående i regional og national henseende. Bymidten hører fortsat til en af Danmarks mest uspolerede og bevaringsværdige købstadsmiljøer.

(...)

I særdeleshed er det lykkedes at forene hensynet til bevaringsværdierne i bymidten med kravene til et moderne og meget attraktivt by- og handelsmiljø fyldt med mange butikker og bymæssige oplevelser. Det er blandt andet opnået gennem en målrettet indsats med byfornyelse og bevaringsvejledning.

(...)

Byen er en planlagt by med oprindelse i 1200-tallet. Den er placeret på Skovbjerg Bakkeøs yderste kant mod Ringkøbing Fjord og er karakteristisk ved sit velordnede gadenet, der i hovedtræk er anlagt vinkelret på fjordkysten. Et karaktertræk, der er videreført for byens kystnære dele, da byen udviklede sig ud over den historiske bymidte."

Den Gamle Toldbod, V. Strandbjerg 1, opført 1843, fredet.

Vester Strandgade 33, opført 1873, fredet.

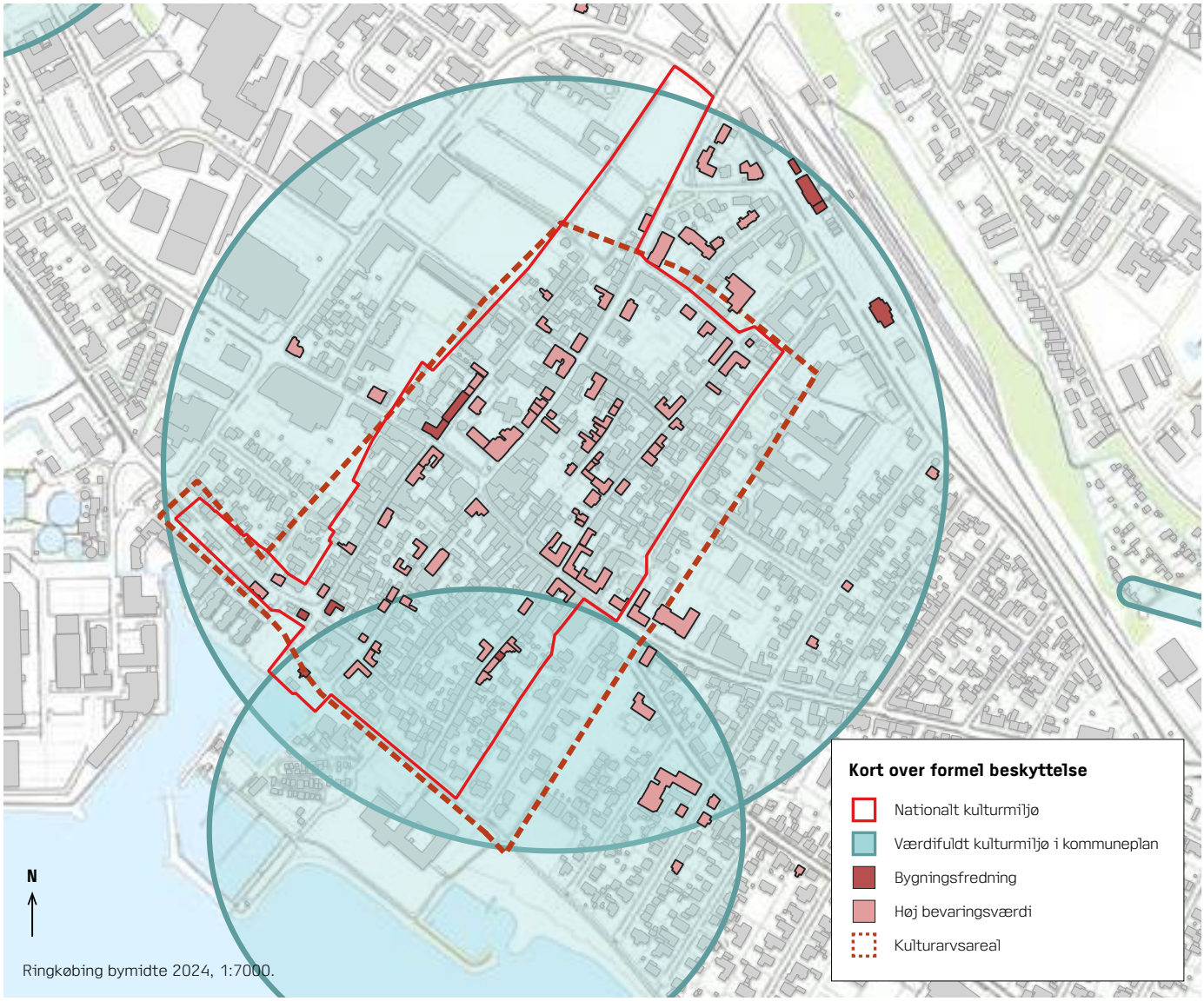

Ringkøbing bymidte 2024, 1:7000.

Den Gamle Borgmestergård til venstre i billedet, opført 1807, fredet.

Østergade 9, opført 1912 af Ulrik Plesner, SAVE-værdi 3.

BYSTRUKTUR - PLACERING OG UDVIKLING

Amt, stift, land:
Ringkøbing Amt, Ribe Stift, Kongeriget Danmark

Indbyggertal 1801 / 2025:
1.771 / 9.830

Tidslinje:

- **1200-tallet:** Bebyggelsen opstår
- **1300-tallet:** Byen får købstadsprivilegier, som stadfæstes i det ældste kendte privilegiebrev fra 1443
- **1400-tallet:** Den nuværende kirke opføres
- **1500-tallet:** Betydelig eksport af stude
- **1599:** Byen bliver toldsted på grund af studeeksporten over havet sydpå til Slesvig-Holsten og Nederlandene
- **1600-1700-tallet:** Nedgangstider; fjorden bliver stadigt sværere at besejle
- **1794:** Byen bliver amtmandssæde for Ringkøbing Amt
- **1825:** Gennembruddet af Agger Tange, Limfjordsbyerne får adgang til Vesterhavet, og Ringkøbing mister betydning som udskibningshavn
- **1875:** Jernbanen Den Vestjyske Længdebane anlægges
- **1905:** Havnebassin og mole anlægges

BYEN I LANDSKABET
Ringkøbing ligger på nordsiden af Ringkøbing Fjord på en flad, gruset tange afgrænset af Vonå mod vest, fjorden mod syd og af lave engarealer mod øst, Kærene. Oplandet udgøres af både frodige enge og magre sandjorder. Ringkøbing er en af de få byer, der har adgang til Vesterhavet, og samtidig ligger den beskyttet inde i fjorden. Forbindelsen mellem den gamle by og fjorden er endnu delvis synlig.

Placeringen ved Vesterhavet og beskyttelsen i fjorden har haft afgørende betydning for, at byen trods et magert og tyndtbefolket opland i perioder kunne opnå en anselig eksport til udlandet.

GADENET OG MATRIKELSTRUKTUR
Hovedgaden, Algade/Torvet, løber parallelt med fjordkanten, ca. 300 meter inde i landet. Det er her, de store grunde ligger, og også her, de store købmandsgårde blev opført. Torvet står – med et let sving – i forbindelse med Algade, der fortsætter i den gamle landevej mod sydøst. Algade krydses vinkelret af fire gader: Vestergade/Vester Strandgade, Nygade/Grønnegade, Mellemgade/Smedegade og Østergade/Øster Strandgade. Heraf fortsætter Nygade i landevejen mod nord, i retning mod Holstebro, Viborg og Lemvig.

Torvet er rektangulært, og kirken fra begyndelsen af 1400-tallet ligger umiddelbart nord herfor. Det menes, at det nuværende gadenet ikke afviger fra det middelalderlige, og dets regelmæssige karakter taler for, at der muligvis kan have ligget en overordnet plan bag, men det kan dog også skyldes det flade terræn.

Målebordsblad opmålt 1871 og 1872, gengivet i 1:60.000.

Udsigten over Ringkøbing Fjord fra kajen ved Havnepladsen. Foto af Søren Damgaard Jensen.

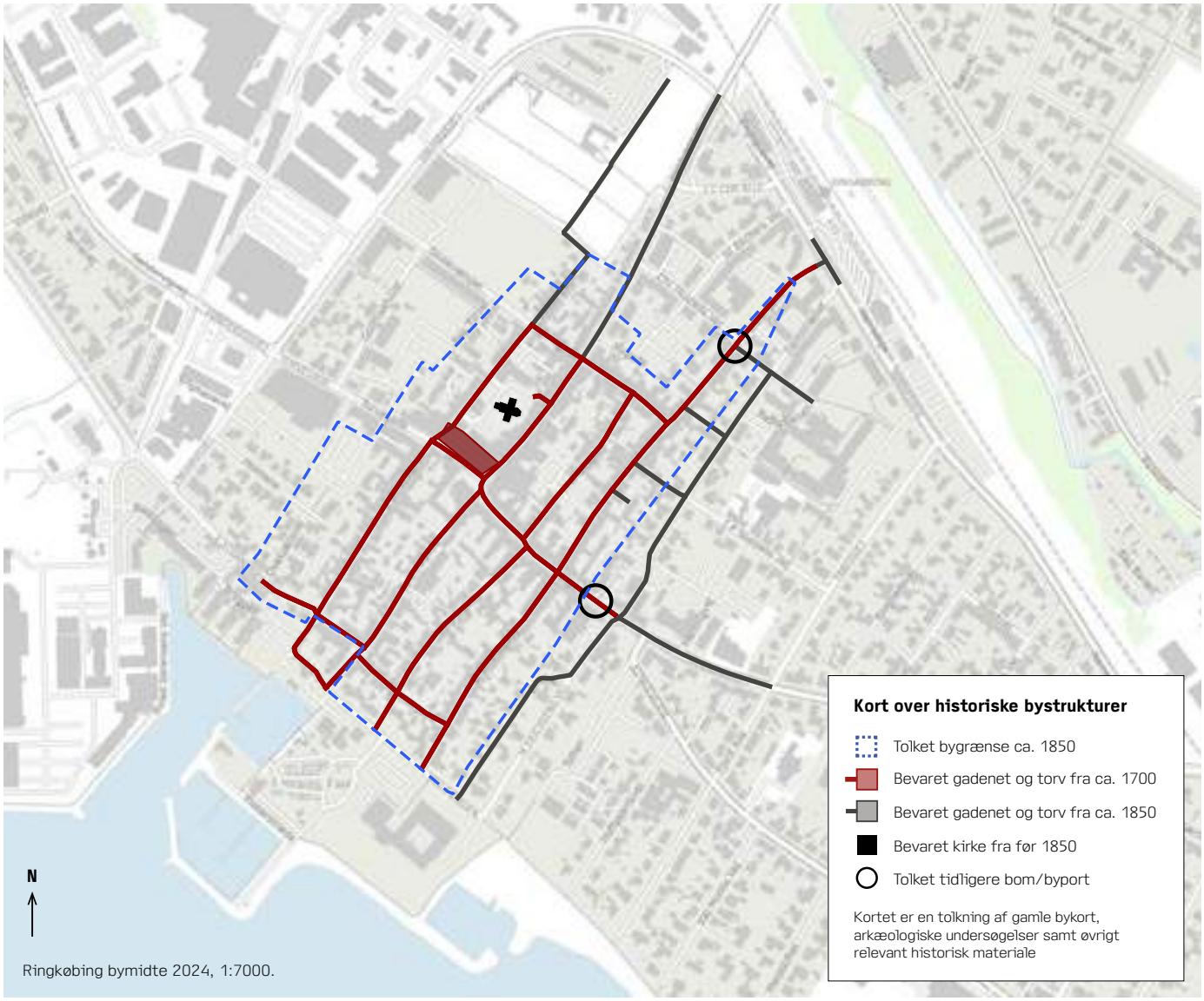

Ringkøbing bymidte 2024, 1:7000.

Byen er centreret om kirken og torvet. Der er ingen skibsbro, og man har derfor måttet losse skibene på stranden ved hjælp af mindre både. Resens Atlas 1677, Det Kgl. Bibliotek.

Med undtagelse af den nye kirkegård er byen ikke vokset ud over 1600-tallets rammer. Traps tegnede kort 1858, Historiskekort.dk.

BYENS FREMTRÆDEN - ARKITEKTUR OG SKALA

HELHED OG BYPLAN
Den velbevarede byplan går tilbage til middelalderen og er regelmæssig med rektangulære karréer og et centralt, rektangulært torv. Den stringente byplan med lange parallelle gader vinkelret på kysten spiller sammen med den homogene bebyggelse en særlig rolle i oplevelsen af bymiljøet som en sammenhængende helhed.

Bymiljøets sammenhæng med havet opleves tydeligst omkring havnepladsen, hvor der er udsigt over fjorden, samt i Grønnegade og Vester Strandgade, hvor lange kig ned mod fjorden indrammer havnen og vandet. Kirkegården i bymidtens nordligste hjørne fremstår som en skarp afgrænsning af kulturmiljøet. Den blev taget i brug i 1807 og markerer udkanten af byen på dette tidspunkt.

BEBYGGELSESMØNSTRE
De fleste huse ligger med langsiden mod gaden og med side- og baghuse langs matrikelskellene. De lange kig ned mod fjorden og de enkelte tværgående gader og slipper bidrager til, at byens karréer/kvarterer opleves i rytmisk homogenitet.

Bebyggelsen har overvejende en højde på en etage, mens den særligt omkring torvet og Algade går op i to etager. Dette understreger, hvordan de store købmandsgårde og mest prominente bygninger blev placeret ved torvet, i Algade og til dels i Østergade, mens den mere beskedne bebyggelse for de mindre velhavende lå i de andre gader. Det flade terræn accentuerer denne forskel i bebyggelseshøjden og understreger faldet ned mod fjorden. Kirkens høje tårn og spidse spir fremstår som et pejlemærke, selv om kirkebygningen ligger lidt gemt bag rådhuset.

Østergade 11, opført 1790 og et eksempel på den egnstypiske byggeskik med hårdtbrændte røde teglsten på facaden, rødt tegltag, hvidkalkede gesimser og valmet tag. SAVE-værdi 3.

BYGNINGER OG DETALJE
Størsteparten af bebyggelsen i den gamle bykerne er opført fra midten af 1800-tallet til midten af 1900-tallet. Bebyggelsen præges af de lave enetages huse med røde tegltage, de røde hårdtbrændte facadesten og de hvidkalkede gesimser, hvilket giver den en ensartet karakter. Østergade 11 (1790) er en af de ældste repræsentanter for de lave huse med den egnstypiske byggeskik. Ved siden af ligger den tidligere Ringkøbing Sparekasse, Østergade 9 (1912), tegnet af Ulrik Plesner. Huset fortæller om nyfortolkningen af den lokale byggeskik, som Plesner var med til at indføre i flere byggerier i Ringkøbing i starten af 1900-tallet. Her blev den oprindelige materialeholdning videreført i de hårdtbrændte mørkerøde teglstensfacader, det valmede tag og hvidkalkede gesimser.

Kirken opført i 1400-tallet er byens eneste bevarede bygning fra middelalderen. Byens ældste verdslige bygning er Hotel Ringkøbing på torvet, som går tilbage til 1600-tallet. Den var oprindelig købmandsgård og fremstår i dag med sit markante volumen, bindingsværk i dele af facaden mod torvet og den ubrudte tagflade i røde tegl som en fremtrædende bygning i gadebilledet.

Nabobygningen, Den Gamle Borgmestergård (1807), har fungeret som bolig for flere af byens borgmestre og prominente borgere. Bygningen står i skarp kontrast til byens mange lave huse med enkle facader. Borgmestergården udtrykker tydeligt sin placering øverst i hierarkiet med sin rigt detaljerede facade, den høje gavlkvist og mansardtaget samt bygningens størrelse og centrale placering.

Toldboden (1843) markerer afslutningen af Vester Strandgade og overgangen fra by til havn og fremstår med sin toetagers højde og fritliggende symmetriske bygningskrop som den mest markante bygning ved havnen. Bygningen repræsenterer den lokale byggeskik med den røde teglstensfacade, hvidkalkede gesims og det halvvalmede røde tegltag.

De brostens- og pigstensbelagte gader og pladser er med til at understrege bymiljøets historiske helhed. Derudover fremhæves torvets betydning for byen af de stringent placerede og klippede lindetræer.

Ringkøbing bymidte 2021. CC BY 4.0 Klimadatastyrelsen.

Ringkøbing Kirke og kirkepladsen. Foto af Søren Damgaard Jensen.

Det brolagte torv med det gamle rådhus fra 1849 til højre; Hotel Ringkøbing og Borgmestergården i baggrunden.

Kig mod Algade.

Ringkøbing Station, opført 1877, fredet (uden for kulturmiljøets afgrænsning).

Kig ned ad den pigstens- og brostensbelagte Øster Strandgade med den karakteristiske sammenhængende bebyggelse i enetages højde med facader i røde teglsten og rødt tegltag. Den sorte sokkel tydeliggør det svage fald i terrænet ned mod havnen.

Kig fra Havnepladsen op ad Vester Strandgade, Den Gamle Toldbod i venstre side.

En af byens smalle slipper gennem den ellers sammenhængende gadebebyggelse.

Den matrikulære struktur viser, at byen har været præget af en del bygårde. Byen er vokset minimalt siden 1858. Berggreens Købstadskort 1894. CC BY 4.0 Geodatastyrelsen.

MIDDELALDERLIG BYVOLD OG HANDEL VED ØSTERSØEN

STEGE KULTURMILJØ

Geografi: Vordingborg Kommune, Region Sjælland

Bytype: Købstad

Landskabelig placering: På et svagt hævet næs mellem Stege Bugt og Stege Nor

Anlagt: Formentlig ca. 1200

Købstadsprivilegier: Omkring 1268

Temaer: Senmiddelalderlig byport og befæstning, kornhandelsperioden

Karakteristiske træk:

- Den senmiddelalderlige vold og byport
- Den senmiddelalderlige byplan med den let slyngede hovedgade, Storegade, med det centrale torv og dertil byens mindre gader og stræder
- Byens øvrige pladser; Gåsetorvet, kirkepladsen og pladsen foran Hages Gård og langs kajen
- Den sammenhængende gadebebyggelse med bagvedliggende haver på smalle, dybe grunde
- Byprofilet bestående af den lave en- til toetagers bebyggelse med kirketårnet og byporten som pejlemærker med lyse kalkstensbånd i tårnene
- Kontrasten mellem Storegades overvejende toetagers bebyggelse med flere prominente bygningsværker og sidegadernes mere beskedne, ensartede småhuse
- Udsynet fra bymidten til nor og bugt
- Købmandsgårdene langs Storegade med åbne porte til baggårdsmiljøer – nogle med kig videre ud mod noret
- Kirken fra tidligt i 1200-tallet, udvidet i 1400-tallet
- Brostens- og pigstensbelagte stræder og baggårde
- Mange gulkalkede facader samt røde tegltage
- De høje træer langs volden
- Anvendelsen af det regionale byggemateriale: kalksten

Hages Gård med det repræsentative forhus, Storegade 4, opført 1816, fredet. Den tidligere købmandsgård har en imponerende størrelse med bevarede side- og baghuse og ligger på en prominent placering mod havnen.

KULTURMILJØETS FORTÆLLING

Kulturmiljøet i Steges bymidte har en enestående skarp afgrænsning tilbage fra middelalderen. Dette skyldes dels byens placering ved indsejlingen fra Stege Bugt til Stege Nor, dels den middelalderlige byvold, som Stege som den eneste danske købstad har bevaret. Voldanlægget og vandet afgrænser byen hele vejen rundt og giver en oplevelse af at træde ind i købstadsmiljøet, uanset hvor man ankommer fra.

Byen er vokset frem i tilslutning til en borg fra omkring 1200. Ligesom Vordingborg vogtede borgen over den indre sejlrute fra Storebælt til Østersøen gennem Storstrømmen. Borgen er væk, men dele af byplanen og kirken stammer fra denne tid.

I senmiddelalderen blev Stege en af de større købstæder, bl.a. på grund af sin forbindelse til det internationale marked i Skåne. Det afspejler sig i byens kirken, der blev udvidet væsentligt i anden halvdel af 1400-tallet. Det vigtigste element er dog den senmiddelalderlige byvold og -grav med den bevarede byport, Mølleporten.

Efter landbrugsreformerne i slutningen af 1700-tallet og under kornsalgsperioden fra 1830'erne havde Stege endnu en vækstperiode. Det kan ses i de store købmandsgårde langs Storegade.

BÆRENDE BEVARINGSVÆRDIER

Stege er udpeget som nationalt kulturmiljø, fordi den velbevarede by er omgivet af Danmarks eneste eksisterende middelalderlige byvold med byport.

De bærende bevaringsværdier består i den middelalderlige byplan med det centrale torv ved den let slyngede hovedgade, Storegade, samt de øvrige mindre gader og stræder, kirken, byvolden med byport og den ældre bebyggelse i bykernen.

Det friholdte voldterræn med de tilstødende grønne områder nord for er vigtigt for forståelsen af middelalderbyens afgrænsning. De lange, smalle grunde med grønne haver bag gadebebyggelsen afspejler det middelalderlige bebyggelsesmønster, mens udsynet fra bymidten til nor og bugt bidrager til forståelsen af den landskabelige placering – flere tidligere købmandsgårde langs Storegade har åbne porte, som giver indrammede kig mod noret.

Byprofilet er væsentligt for kulturmiljøets karakter. De to dominerende pejlemærker, kirketårnet og byporten, hæver sig op med de karakteristiske lyse kalkstensbånd i de røde teglstensfacader blandt den omkringliggende en- til toetagers bebyggelse. Dertil det let aflæselige sociale hierarki mellem bebyggelsen i Storegade og småbebyggelsen i sidegaderne. Derudover kommer byens overflader, som understøtter den historiske helhed; brostensbelagte stræder, pigstensbelagte baggårdsmiljøer, gulkalkede facader og røde tegltage, som går igen i bybilledet blandt huse i andre farver eller blank mur.

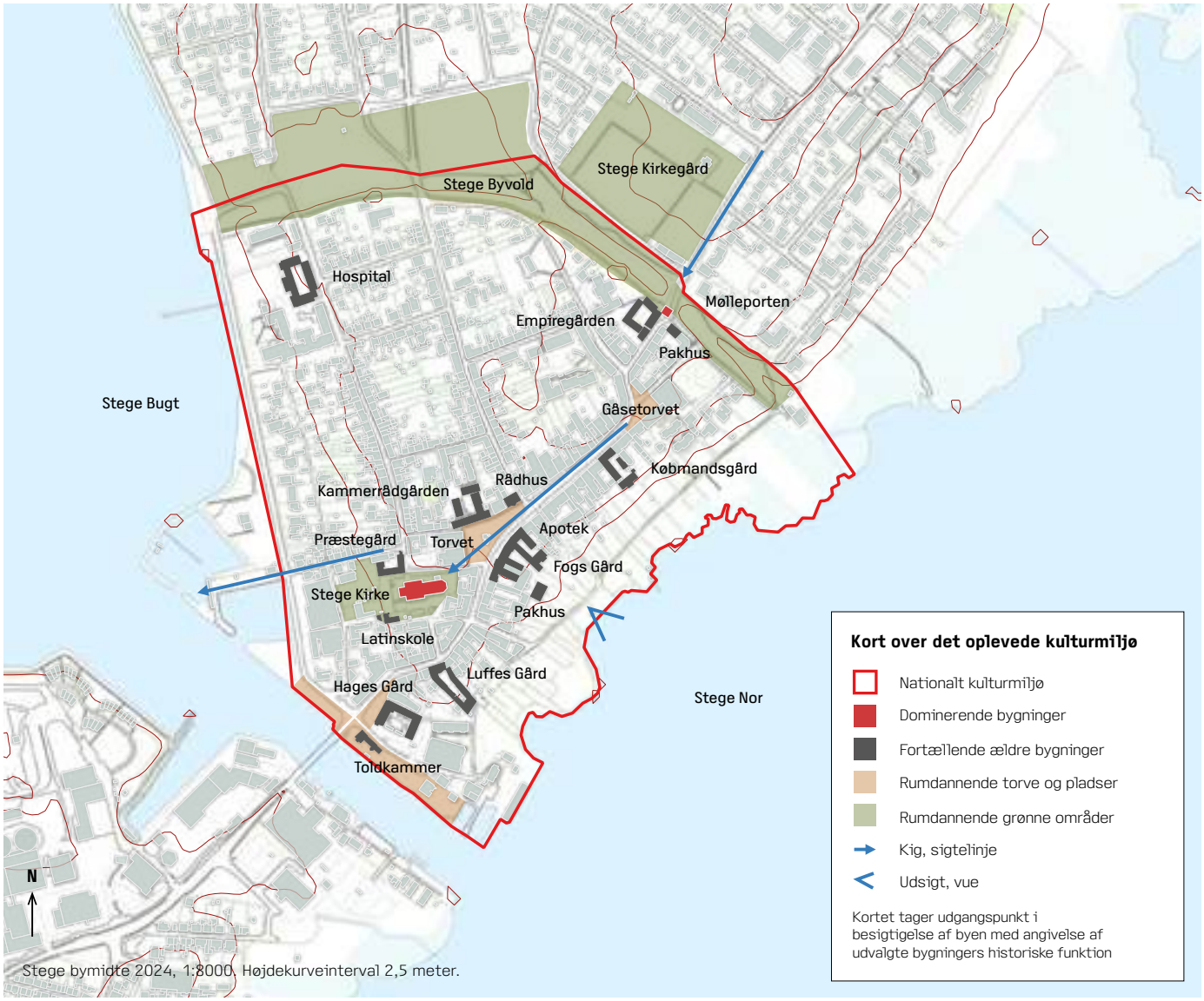

Stege bymidte 2024, 1:8000. Højdekurveinterval 2,5 meter.

Voldanlægget danner en unik skarp afgrænsning på den nordlige side af den lille købstad. Den velbevarede senmiddelalderlige byport står som en robust vogter af den fortættede middelalderby og vidner sammen med voldanlægget om byens tidligere forsvarsværk. De karakteristiske kalkstensbånd går igen i Stege Kirkes tårn - byens to pejlemærker. Pakhuset til venstre og Empiregården til højre danner med de gulkalkede enkle facader bagtæppe for den fremtrædende byport.

EKSISTERENDE BESKYTTELSE OG REGISTRERING

Værdifuldt kulturmiljø i kommuneplan: Ja

Bevarende lokalplan: Delvist

Antal fredede bygninger: 19, bl.a. den middelalderlige Mølleport og flere store gårde, herunder Hages Gård (Storegade 4A), Kammerrådgården (Storegade 35) og Empiregården (Storegade 75)

Bygninger med høj bevaringsværdi: 93

Beskyttede fortidsminder: 1; Steges middelalderlige bybefæstning

Kulturarvsareal*: Steges middelalderlige bykerne afgrænses mod nord af byvolden, og til alle andre sider af havet. Hidtil er der fundet spor efter brønde, brolægninger (måske spor efter Storegades middelalderlige forløb) og gulvlag. I en ny kælder anlagt under en tilbygning til Møn Bank blev der fundet resterne af et hus, der ikke kan være ældre end 1300-tallet. På Gåsetorv, hvor Hotel Skandinavien tidligere lå, er der også udgravet middelaldertomter og muligvis resterne af en handelsbod. Ved Kammerrådgården blev middelalderligt kulturlag også antruffet. Fælles for alle undersøgelserne er de tykke kulturlag, op til 2,5 meter, der breder sig ud fra byens centrum omkring kirken

Kommuneatlas/bygningsregistrant: Møn Kulturarvsatlas, 2006. Stege inden for volden, 1981

Bygningsforbedringspulje/bevaringsfond: Nej

Bevaringshistorik: I 1974 stiftes bevaringsforeningen By og Land Møn. Kommunalbestyrelsen vedtager i 2003 en bevarende lokalplan for en del af Stege Bymidte

* Et kulturarvsareal er et arkæologisk interesseområde med skjulte fortidsminder, der så vidt muligt bør bevares i jorden. Kulturarvsarealer er ikke fredede områder. Se i øvrigt: www.kulturarv.dk/fundogfortidsminder/

UDDRAG AF BEVARENDE LOKALPLAN 94 FOR EN DEL AF BYMIDTEN I STEGE

"Steges bystruktur, som vi kender den i dag, lå i store træk allerede fast i middelalderen. Bystrukturen er karakteriseret ved gader og stræders svagt krogede forløb og de specielle udstykninger med mange smalle og dybe jordlodder. Området har i flere omgange været bebygget men bl.a. på grund af krige og ildebrande har bebyggelserne helt eller delvist været jævnet med jorden – senest med branden i 1774.

(...)

De ældste huse i området er derfor fra denne periode, men der er også senere bygget nye huse. Alle husene er i udformning, detaljering, proportioner og materialer udtryk for en bestemt tids byggeskik og planlægningsidealer."

Empiregården - en firelænget købmandsgård fra 1770'erne, forhuset fra 1813 - nu Møns Museum, fredet. Bindingsværkshuset vidner om gårdens oprindelige udtryk, mens forhusets klassicistiske facade fortæller om udviklingen i byggestil.

Stege Kirke fra 1260 med de karakteristiske kalkstensbånd i tårnets blanke mur i røde munkesten samt den østvendte fløj fra den gamle præstegård fra 1697, som består af tre sammenhængende fløje, gulkalkede og med rødt tegltag, fredet.

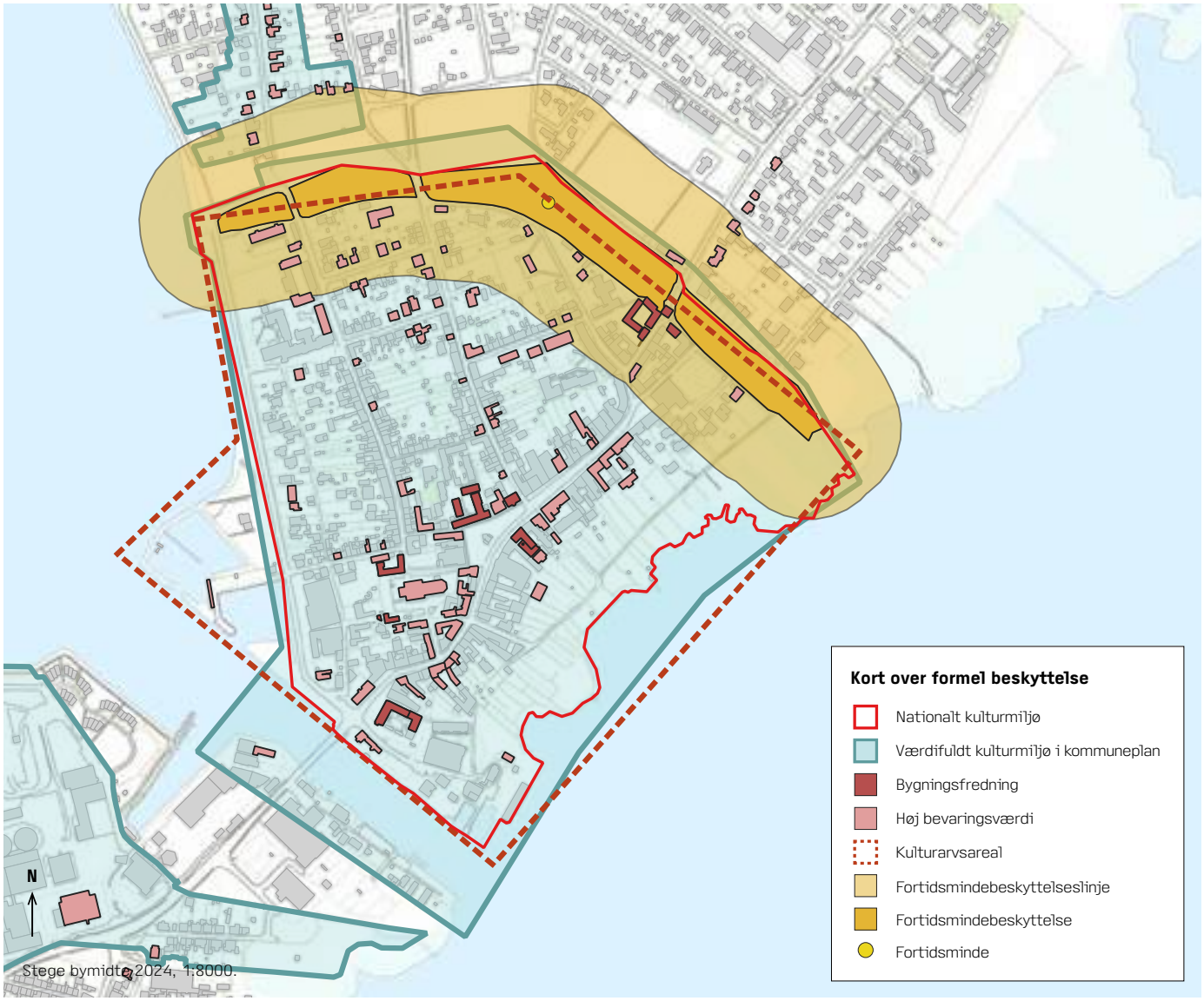

Kig i nordlig retning fra det centrale torv ved Storegade, som er afgrænset af flere prominente bygninger i to etagers højde - i venstre side: bankbygningen fra 1902, det tidligere rådhus - nu politistation - fra 1854. I højre side: apoteket fra 1799.

BYSTRUKTUR - PLACERING OG UDVIKLING

Amt, stift, land:
Præstø Amt, Sjællands Stift, Kongeriget Danmark

Indbyggertal 1801 / 2025:
917 / 3.765

Tidslinje:

- **Ca. 1200:** Byen opstår, og den første romanske kirke opføres; i samme periode opføres den kongelige borg Stegeborg, som var placeret på den sydligste del af næsset ved indsejlingen til noret
- **Ca. 1268:** Stege får købstadsprivilegier
- **1400-tallet:** Bybefæstningen anlægges, kirken udvides, og økonomien blomstrer bl.a. i kraft af sildefiskeriet i Øresund og i tæt forbindelse til Skånemarkedet
- **1500-tallet:** Sildefiskeriet ophører med stagnation til følge; Stegeborg ødelægges og genopbygges aldrig
- **Begyndelsen af 1600-tallet:** Storebro opføres
- **Midten af 1600-tallet:** Byen rammes af krise, som varer i godt hundrede år
- **Anden halvdel af 1700-tallet:** Økonomisk opsving især baseret på oplandets landbrugsproduktion
- **1800-tallet:** Havnen forbedres, handlen blomstrer op, og der etableres industrivirksomheder i byen

BYEN I LANDSKABET

Stege ligger på et svagt hævet næs på nordsiden af indsejlingen fra Stege Bugt til Stege Nor. Den middelalderlige bydel afgrænses klart af kystlinjerne mod syd, øst og vest og af den senmiddelalderlige bybefæstning mod nord.

Efter at den nuværende landsby Borre, senest i 1600-tallet, havde mistet sin betydning som købstad, fik Stege hele det frugtbare Møn som opland.

GADENET OG MATRIKELSTRUKTUR

Stege har én hovedgade, Storegade, der bugter sig parallelt med norets kystlinje mod øst i en afstand af ca. 150 meter. Mod syd slår Storegade en bue, inden den når Storebro, antagelig fordi gadeforløbet oprindelig blev ført uden om Stegeborg, som lå på sydspidsen af næsset. Sidegaderne er lagt mere eller mindre vinkelret på hovedgaden. Storegade fortsætter mod nordøst i landevejen til Borre, sidegaden Rådhusgade fortsætter mod Ulfshale, og mod syd er der broforbindelse til den sydlige halvdel af Møn.

Storegade udvider sig tre steder til et torv: ved broen og kajen i syd, det centrale og største torv øst for kirken og mod nord i Gåsetorvet, hvorefter gaden drejer mod Mølleporten. Torvet stod i forbindelse med en skibsbro via Dybsbrostræde, antagelig allerede i middelalderen. Havnen inden for Storebro blev formentlig først påbegyndt efter, at Stegeborgs grund var blevet solgt til købmand Jens Jensen Hage i begyndelsen af 1700-tallet. Fra Storegade udgår flere parallelle sidegader mod nord. Stege er præget af lange, smalle grunde. De større, muligvis sammenlagte, grunde ligger fortrinsvis ved Storegade, og de mindre ved sidegaderne.

Målebordsblad opmålt 1880 og 1890, gengivet i 1:80.000.

Den middelalderlige vold med de høje træer og byens tage, der stikker op i venstre side af billedet. Volden fungerer i dag som et rekreativt grønt område.

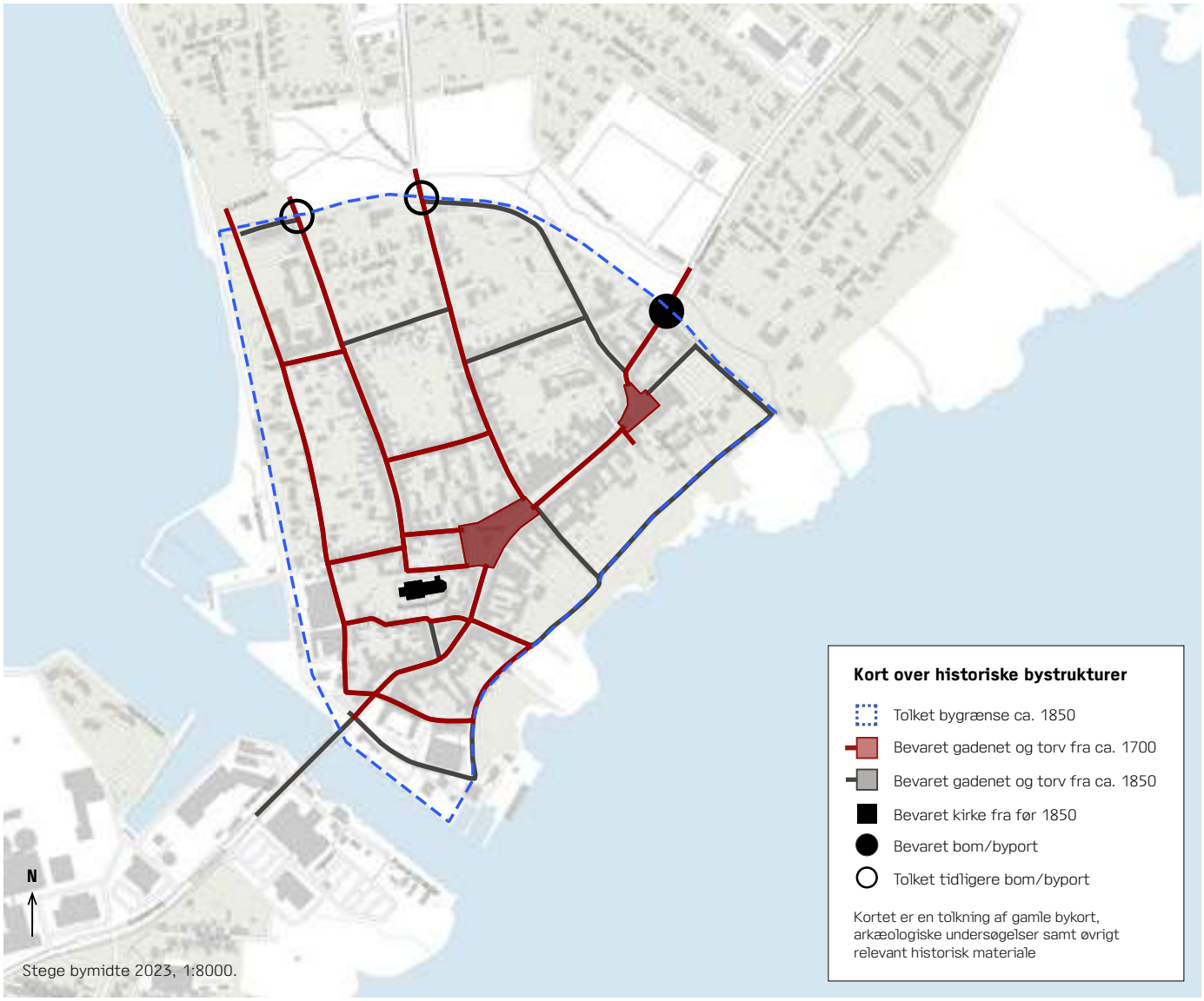

Stege bymidte 2023, 1:8000.

Byens vold mod nord er meget markant med tre byporte, hvor Mølleporten er særskilt tegnet. Byplanen er meget regelmæssig og udgår fra byportene.
Resens Atlas 1677, Det Kgl. Bibliotek - digitale samlinger.

Byplanen er stort set uændret fra 1600-tallet. Broen over indsejlingen til Stege Nor er markeret, og byen har fået en moderne havn.
Traps tegnede kort 1859, Historiskekort.dk.

BYENS FREMTRÆDEN - ARKITEKTUR OG SKALA

HELHED OG BYPLAN

I Stege får man et godt indtryk af gadenettets forløb i senmiddelalderen, og først og fremmest kan man som noget enestående i dansk sammenhæng se en middelalderlig byvold med dens bevarede byport. Byporten og kirketårnet fremstår som byens pejlemærker og dominerer byens profil blandt den omkringliggende en- til toetagers bebyggelse.

Byens sammenhæng med havet opleves tydeligt og forstærkes af det frie udsyn og kig ud mod Stege Bugt og Stege Nor. Kulturmiljøet fremstår usædvanlig skarpt afgrænset af vandet og byvolden.

BEBYGGELSESMØNSTRE

Byens lange, smalle grunde fremstår så regelmæssige, at de synes udlagt efter et skema. Byens huse, der er opført i 1700-tallet eller senere, ligger med langsiden mod gaden og i øvrigt som side- og baghuse langs matrikelskellene med haver bagved. De sociale forskelle i bebyggelsen er let aflæselige, de store og prominente bygninger er hovedsagelig placeret langs Storegade og torvet, mens bygningernes størrelse er væsentligt mindre i sidegaderne. Kontrasten mellem sidegadernes rækker af en- og toetagers småhuse og Storegades købmandsgårde og andre store huse er vigtige for helheden.

BYGNINGER OG DETALJER

I modsætning til f.eks. Køge faldt Steges betydning, da de internationale sildemarkeder i Skåne indskrænkedes fra midten af 1500-tallet. I de følgende århundreder var byen præget af stagnation på trods af, at kongemagten søgte at gøre Stege til en sømandskoloni. Først fra slutningen af 1700-tallet og op gennem kornsalgsperioden vendte udviklingen, især på grund af den øgede fødevareproduktion i oplandet. Det store handelshus Hage & Søn opbyggede således en betydelig korneksport med England som hovedaftager.

Denne udvikling afspejler sig i Steges bygninger, som næsten alle er fra 1700-tallet eller senere. Som eksempler kan fremhæves Stege gamle præstegård fra 1697 og senere, Kammerrådgården fra omkring 1770, Storegade 73-75 fra 1813 og Hages Gård fra 1816. Købmandsgårdene udmærker sig ved deres størrelse og betydelige lagerkapacitet. Sidehuset fra 1825 i Hages Gård rummer f.eks. pakhus, vognremise og kornmagasin. Et andet eksempel er pakhuset fra 1832 i Storegade 88. Købmandsgårdene fremstår med pudsede facader og røde tegltage, heraf flere i to etager.

Mølleporten er i lighed med kirketårnet opført af røde munkesten med bånd af kalksten og dækket af et pyramideformet tegltag. Begge fremstår som signifikante bygningsværker, der skiller sig ud i bybilledet. Området omkring byporten er i sig selv et unikt historisk område med byvolden, købmandsgården og pakhuset, som understøtter den historiske helhed i det samlede kulturmiljø. Ligeledes danner kirken i samspil med den gamle præstegård, kirkepladsen, haven, kirkemuren og den gamle latinskole et stærkt historisk miljø.

Steges historiske købstadsmiljø understreges flere steder af brostensbelagte gader og pigstensbelagte baggårdsmiljøer, mens de mange gulkalkede facader og røde tegltage giver bymiljøet sammenhæng og karakter.

Det smalle brostensbelagte Provstestræde med den gulkalkede kirkemur på højre side. Bagved kirkeplads og have med høje træer og den lille beskedne tidligere latinskole med oprindelse i middelalderen i forlængelse af muren.

Et hjørne af baggården til Kammerrådgården fra ca. 1770 - en tidligere betydelig købmandsgård placeret centralt på torvet.

Det centrale torv belagt med chaussésten med kig i vestlig retning, Storegade til venstre langs torvet og Farverstræde i billedets højre side, hvor også Kammerrådgården ligger med sin lange gulkalkede facade og ubrudte røde tegltag.

Havnepladsen i den sydlige ende af Storegade, hvor det tidligere toldkammer i midten af billedet markerer ankomsten til bymidten.

Den nordlige ende af Storegade med kig ind mod bymidten.

Voldens høje træer ved byens middelalderlige afgrænsning.

Port med kig gennem en tidligere købmandsgård på Storegade mod det bagvedliggende nor, som de langstrakte grunde skråner ned imod.

Kammerrådgårdens pigstensbelagte baggård med sidehuse og baghus. Bygningerne er opført i løbet af 1700-tallet, og pakhuset i højre side af billedet er opført i 1840, alle fredede.

Den matrikulære struktur bærer præg af, at der har været mange købmandsgårde, der i særdeleshed har ligget langs med Storegade, mens resten af byen er domineret af mindre matrikler. Berggreens Købstadskort 1896. CC BY 4.0 Geodatastyrelsen.

KLIPPEGRUND OG FISKERI I ØSTERSØEN

SVANEKE KULTURMILJØ

Geografi: Bornholms Regionskommune, Region Hovedstaden

Bytype: Købstad

Landskabelig placering: På et østvendt klippefremspring ud til Østersøen på Østbornholm

Anlagt: Byen er opstået som fiskerleje

Købstadsprivilegier: Antagelig i slutningen af 1400-tallet

Temaer: Fiskerleje, købstad, naturgrundlag

Karakteristiske træk:

- De krogede og kuperede gadeforløb
- Synlige klippeformationer
- Udsigten fra byen til havet mod nord og øst og mod markerne i vest
- Havnen med granit langs kaj og mole
- De tidligere store gårde langs havnen
- Torvet omkranset af bindingsværkshuse
- Længebebyggelsen, der mere minder om en landsby end om en købstad
- Mange bindingsværkshuse med kalkede tavl i forskellige farver
- Den rødkalkede kirke fra 1300-tallet med det spidse spir som pejlemærke blandt den lave bebyggelse
- Den gamle skole, det prominente rådhus, magasinbygningen, toldkammeret og pakhus
- Mure og stengærder foran byens haver
- Høje sokler ("fodmure") og trapper
- Røde tegltage

Kirkepladsen 1, opført 1790, SAVE-værdi 2. En af Svanekes mange karakteristiske enetages bindingsværkslænger. De små skævheder og mellemrum mellem husene giver byen en særlig rumlighed og kig til bagvedliggende haver og bygninger.

KULTURMILJØETS FORTÆLLING

Bornholm har som det eneste sted i Danmark klippegrund, hvilket har haft en altafgørende betydning for mange af de bornholmske købstæders byplan og særlige karakter. Svaneke opleves som en særegen købstad i kraft af de dramatiske terrænspring med den let spredte, lave bebyggelse i det labyrintiske gadenet, de synlige klippeformationer og de mange bindingsværkshuse. Byen har en landsbyagtig karakter med en maritim atmosfære.

Det store sildefiskeri i Østersøen har i høj grad dannet grundlag for byens vækst i middelalderen – ligesom det skete på resten af Bornholm. Handelsfolk fra de nordtyske hansestæder kom valfartende til øen og til Svaneke for at købe sild, som blev saltet og bragt med tilbage til Tyskland.

Svaneke er en af de mindste købstæder i Danmark. Borgerne har især været håndværkere, fiskere eller jordbrugere, hvilket giver bygningerne stor homogenitet. De fleste huse er længer fra 1800-tallet i bindingsværk eller murværk – her er ingen adelsgårde eller palæer. Der består en tæt forbindelse mellem klippegrund, hav og bygninger. Selv om jorden ikke gav det store overskud, har den brødfødt en del mennesker.

BÆRENDE BEVARINGSVÆRDIER

Svaneke er udpeget som nationalt kulturmiljø, fordi byen er den bedst bevarede repræsentant for de bornholmske købstæder med deres særlige erhvervsgrundlag og topografi.

De bærende bevaringsværdier består i de krogede gader, der følger ændringerne i terrænet, de enetages længer, der står på høje sokler og har røde tegltage, det lille torv, kirken og havnen. Hertil kommer den tydelige landskabelige sammenhæng, som understreges af ind- og udsyn mellem by og marker mod vest, udsynet til havet i øst, de synlige og dramatiske klippeformationer langs kysten og enkelte steder i bybilledet.

Ligeledes er byens profil væsentlig for kulturmiljøet, hvor kirken med det spidse spir fremstår som byens pejlemærke hævet over den lave en- til toetagers bebyggelse, som følger terrænets dramatiske bevægelser. Hertil kommer de mange grønne haver med mure mod gaden, der er med til at give Svaneke den særlige karakter.

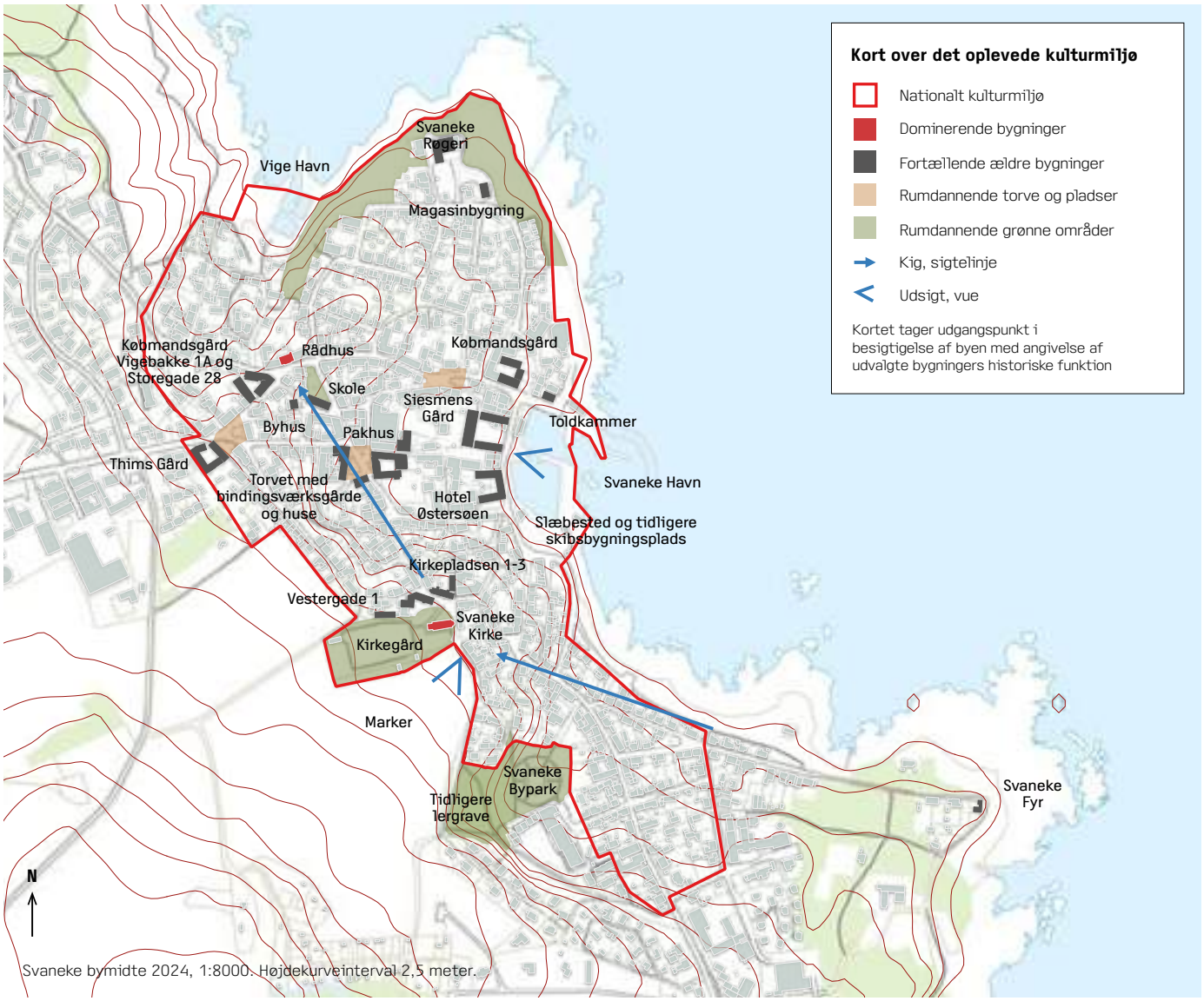

Svaneke Havn, som de tidligere købmandsgårde ligger ned til, set fra slæbestedet ved den tidligere skibsbygningsplads.

EKSISTERENDE BESKYTTELSE OG REGISTRERING

Værdifuldt kulturmiljø i kommuneplan: Ja

Bevarende lokalplan: Ja

Antal fredede bygninger: 13, bl.a. tre bindingsværksgårde med langstrakte forhuse (Storegade 28, Vestergade 1 og Vigebakke 1A) og magasinbygningen (Vagtbodgade 2)

Bygninger med høj bevaringsværdi: 123

Beskyttede fortidsminder: 4; skanser, runesten og milesten

Kulturarvsareal*: Middelalderbebyggelse omkring naturhavn og kapel

Kommuneatlas/bygningsregistrant: Kulturmiljøatlas for Bornholms Regionskommune, 2003. Bevaringsplan Svaneke, 1969

Bygningsforbedringspulje/bevaringsfond: Ja

Bevaringshistorik: I 1944 stiftes bevaringsforeningen "Svanekes Venner". I 1960'erne tinglyser kommunen en bevaringsdeklaration på ejendommene i bykernen, og i 1975 modtager Svaneke Europarådets guldmedalje for den velbevarede købstadskerne. I 1988 vedtager kommunalbestyrelsen en bevarende lokalplan for bl.a. Svaneke

* Et kulturarvsareal er et arkæologisk interesseområde med skjulte fortidsminder, der så vidt muligt bør bevares i jorden. Kulturarvsarealer er ikke fredede områder. Se i øvrigt: www.kulturarv.dk/fundogfortidsminder/

UDDRAG AF LOKALPLAN NR. 097 FOR BEVARING OG VIDEREUDVIKLING AF SVANEKE

"Få danske købstæder har en så intakt og velbevaret bystruktur som Svaneke. Det har medvirket til, at byen i dag har en stærk lokal identitet og en stor tiltrækningskraft. I 1975 modtog Svaneke by Europarådets guldmedalje for den velbevarede købstadskerne, og i en konkurrence, udskrevet af Bygningskultur Danmark, blev Svaneke i 2013 kåret som Danmarks smukkeste købstad. Grundlaget for den lokale bevaringsindsats blev skabt midt i 1900-årene. Det var daværende borgmester (1950-1970), Emil Andersen, der sammen med Byforeningen Svanekes Venner (stiftet i 1944) så værdien i de mange velbevarede bygninger. Sammen lykkedes de med at lede byens udvikling i en retning med fokus på bevaring. I 1960´erne fi k de tinglyst en bevarende bygningsvedtægt på omkring 450 ejendomme. Den blev afgørende for bevaringsarbejdet i en tid med opgangstider, mange nye byggematerialer og stor byggeaktivitet. Nationalmuseet støttede op om det lokale initiativ ved at udarbejde registranten "Kilder til Svanekes Bygningshistorie" og bogen "Bevaringsplan Svaneke", 1969."

Rådhuset, Storegade 24, opført 1858. Bygningen skiller sig ud i bybilledet med sin velproportionerede pudsede facade, højde og det statelige udtryk. Til venstre herfor bygninger fra en tidligere købmandsgård.

Kig ned ad Brænderigænget, der går fra torvet ned til havnen. Gammelt pakhus til venstre i billedet, opført 1880, oprindelig brændevinsbrænderi.

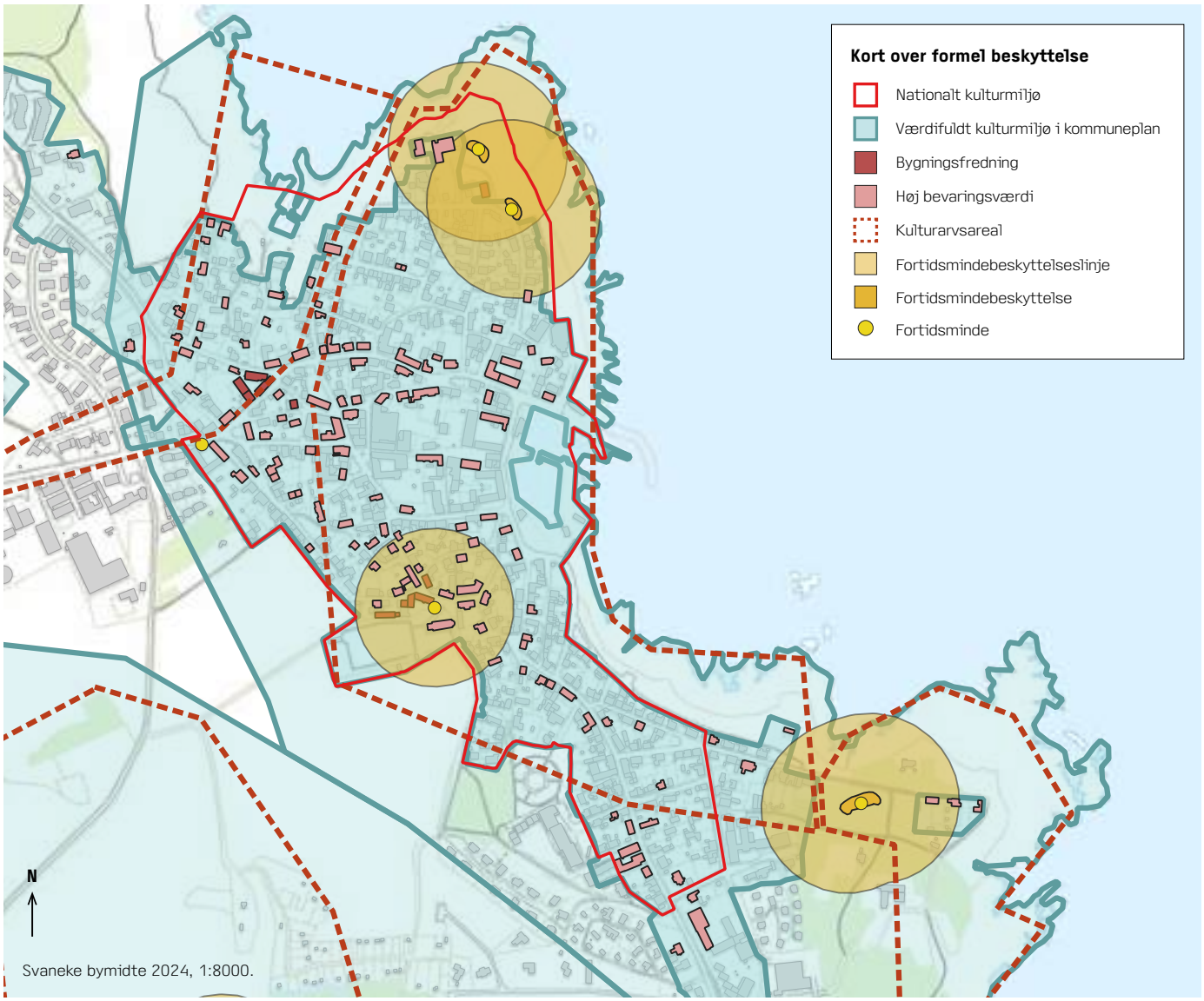

Svanekes tidligere skole, nu bibliotek, Borgergade 4, opført 1761, SAVE-værdi 3. Den fritliggende længebygning træder frem i bybilledet og har med sin placering en vis betydning for byen. Flere gader mødes ved den tidligere skole, og det slyngede uregelmæssige gadeforløb fremstår tydeligt her. Også det kuperede terræn er tydeligt i bygningernes høje sokler.

BYSTRUKTUR - PLACERING OG UDVIKLING

Amt, stift, land:
Bornholms Amt, Sjællands Stift, Kongeriget Danmark

Indbyggertal 1801 / 2025:
663 / 1.090

Tidslinje:

- **1200-1300-tallet:** Svaneke er formentlig et fiskerleje med god indtjening fra sildefiskeri og handel med de hanseatiske købmænd
- **1300:** De ældste dele af kirken opføres
- **1410:** Svaneke nævnes i et regnskab fra Königsberg
- **Slutningen af 1400-tallet:** Svaneke nævnes som købstad
- **1610:** En stor brand hærger byen, næsten halvdelen af byen brænder ned
- **1600-1700-tallet:** Byen har kun få indbyggere og en beskeden handel i forhold til Nexø og Rønne
- **1800-tallet:** De fleste huse i bykernen opføres
- **1816:** Havnen anlægges efterfulgt af en begrænset industrialisering og en vis økonomisk vækst. Navnlig skibsbyggeriet fik et betydeligt omfang i 1800-tallets midte
- **1872:** Havnen ødelægges af stormflod, men en ny og større havn færdiggøres i 1878 med fast dampskibs-forbindelse til København

BYEN I LANDSKABET
Svaneke ligger på et østvendt klippefremspring ud til Østersøen. Historisk har der været en naturhavn på hver side af fremspringet. Terrænet falder ned mod klippekysten og havet, og terrænfaldet optages i bygningernes sokler. Havnen er sprængt ind i klipperne. Veje langs kysten og tværs over øen fra Rønne fører til byen. Svaneke har aldrig haft noget stort opland og har måttet konkurrere om det såvel med de nærliggende købstæder, Gudhjem og Nexø, som med Rønne og de talrige fiskerlejer.

Der har været drevet landbrug fra flere gårde i Svaneke, og visse steder i byen er der stadig et skarpt skifte fra bykerne til marker som i en landsby.

GADENET OG MATRIKELSTRUKTUR
Bykernens gadenet er labyrintisk. Gaderne er krogede, der er spring i husrækkerne, blindgyder og småpladser. De fleste matrikler er små, men ikke aflange, som det ses i mange andre middelalderbyer. Der er dog sket en vis udstykning i tidens løb, så antallet af småmatrikler og -huse er højere i dag end i begyndelsen af 1800-tallet. De få større grunde med tidligere købmandsgårde ligger ud for havnen og ved torvet.

Målebordsblad opmålt 1866 og 1886, gengivet i 1:60.000.

Kig ned mod havnen fra Brænderigænget, hvor terrænet afspejles i de høje, sorttjærede sokler.

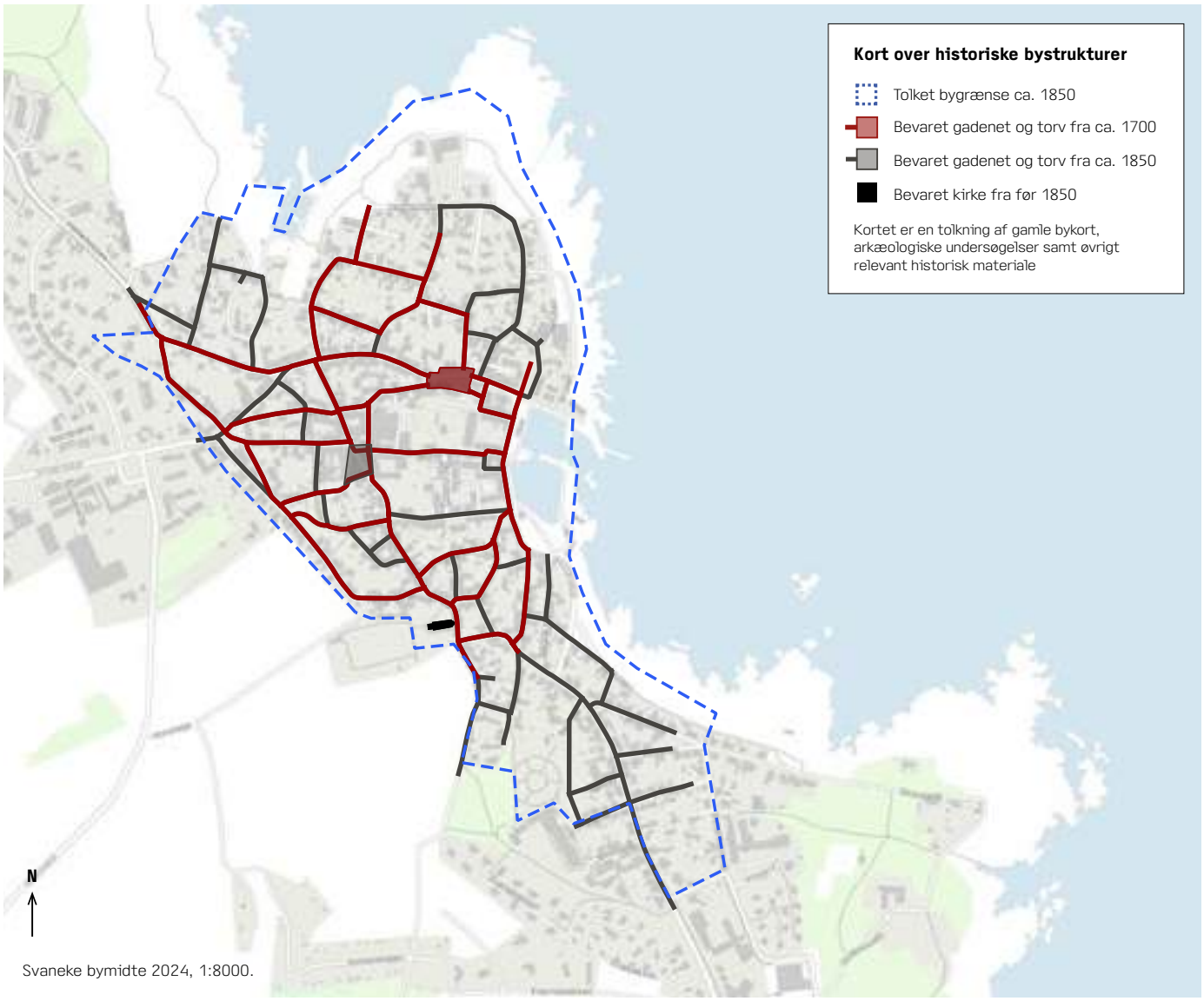

Svaneke bymidte 2024, 1:8000.

Byen strækker sig langs kysten fra kirken i syd til klipperne i nord, og terrænets forskellighed har udmøntet sig i et kroget vejnet. Resens Atlas 1677, Det Kgl. Bibliotek - digitale samlinger.

Byen er vokset længere mod syd. Det snørklede vejnet træder tydeligere frem. Der er anlagt et havnebassin. Kortet viser, at Resens kort har været simplificeret. Traps trykte kort 1858, Det Kgl. Bibliotek - digitale samlinger.

BYENS FREMTRÆDEN - ARKITEKTUR OG SKALA

HELHED OG BYPLAN
Svaneke bymidte fremstår med sine slyngede gadeforløb i det kuperede terræn og den homogene bebyggelse som en velbevaret helhed. Byens sammenhæng med havet og havnen er tydelig og understreges særligt af de store købmandsgårde, som ligger på række ned mod havnen.

Omkring kirken opleves byens historiske afgrænsning tydeligt med en brat overgang mellem by og marker.

Byen er ikke planlagt, og i modsætning til næsten alle andre danske byer ligger den ikke på et jævnt terræn, men på klippegrund, der skråner ned mod havet og havnen. Gaderne slynger sig mellem klipperne og uden om bygninger. På grund af det skrånende terræn er synet af de røde tegltage ganske betagende.

BEBYGGELSESMØNSTRE
Svaneke er karakteriseret af enetages længer i bindingsværk eller grundmur, dækket af røde tegltage og med egne haver og gårdsrum. Bygningerne er opført let springende langs gaderne eller matrikelskellene, og hele Svaneke kan minde om en forvokset landsby med havnen som landsbystævnet.

Det er netop ved havnen, at de store gårde ligger, hvorfra der både har været drevet landbrug og handel.

BYGNINGER OG DETALJER
Kirken går antagelig tilbage til omkring 1300, men kun vestgavlen og noget af sydmuren står endnu. Tårnets underbygning i kampesten er fra 1500-tallet, og spiret i bindingsværk er fra 1789. Resten af kirken er gennemgribende ombygget i 1881.

Husenes sokler – eller fodmure – og høje stentrapper, der afspejler terrænforskellene, er sammen med murene af flækkede granitsten med til at skabe byens særlige karakter. Der findes stadig bygningsdetaljer som smedejernsrækværk ved trapperne, små lemme til stuvning af brændsel, sejl og fiskegrej, ringe fastgjort i bindingsværket til at binde heste ved samt udskårne knægte.

De mindre huse dominerer, men blandt de større gårde, hvorfra der blev drevet både landbrug, handel og gæstgiveri, kan nævnes Siemsens Gård (nu hotel) og Hotel Østersøen (opført af en købmand), begge ved havnen. Sidstnævnte indeholdt beboelse, pakhus, lade, stald og lo, inden den blev omdannet til hotel. Kirkepladsen 1-2 er opført kort før 1800 af coffardikaptajn Herman Poulsen Kofoed, og foruden beboelse rummede længen også stald, lo og tærskegulv. Vestergade 1, som hører til blandt de mindre huse, er opført i flere omgange efter 1854 af arbejdsmand Jørgen Nielsen.

Byens profil med kirketårnet som pejlemærke og den omkringliggende lave bebyggelse, som følger det kuperede terræn.

Svaneke Torv omkranset af bindingsværkshuse fra 1700- og 1800-tallet, som dog fremstår væsentligt ombygget. Torvet bruges i dag som parkeringsplads.

Svaneke bymidte 2023. CC BY 4.0 Klimadatastyrelsen.

Kig fra kirkepladsen, et af byens højeste punkter, ned ad den stejle Kirkebakken med dens tætte bebyggelse mod et andet af byens høje punkter, hvor rådhuset er placeret.

Kig fra kirkepladsen ud mod markerne.

Kig mod byens sydlige del og fyrtårnet.

Fredet magasinbygning fra 1841 i granitsten med røgeri i baggrunden. De to jordvolde er skanser, som er fortidsmindebeskyttede.

På vej mod torvet - en længe fra en tidligere købmandsgård støder op mod torvet.

Kirkebakken med den lille gård på Vestergade 1 for enden, gården er fra 1855 og fredet.

Svaneke Kirke.

Åben port fra torvet til baggård.

Byens matrikler er overvejende af samme størrelse med enkelte større matrikler centralt i byen. Byen er ikke vokset meget. Berggreens Købstadskort 1893. CC BY 4.0 Geodatastyrelsen.

BØRGLUM-BISPENS BY VED KATTEGAT

SÆBY KULTURMILJØ

Geografi: Frederikshavn Kommune, Region Nordjylland

Bytype: Købstad

Landskabelig placering: Syd for Sæby Å's udløb i Kattegat

Anlagt: Tidspunktet for byens opståen er ukendt; den kan først dokumenteres fra ca. 1450

Købstadsprivilegier: 1524

Temaer: Handel, åhavn og lille købstad med beskedent opland

Karakteristiske træk:

- Den middelalderlige hovedgade, der løber parallelt med Sæby Å, og som fører til torvet ved den tidligere klosterkirke og fortsætter ned til havnen
- Det todelte centrum: et inde i landet og et ude ved havnen
- Særligt den centrale strækning Algade har sammenhængende facaderækker i hovedsagelig en etage
- Vest for Østergade, hvor bebyggelsen generelt er fra sidste halvdel af 1800-tallet og senere, er flere bygninger i to etager
- Den brostens- og pigstensbelagte Pindborggade samt kirkepladsen og Klostertorvet
- Det gamle rådhus på torvet fra 1750
- Den hvidkalkede middelalderkirke, Skt. Mariæ Kirke, som før reformationen i 1536 var en del af karmeliterklostret
- Variation af facader med synligt sorttjæret bindingsværk eller pudsede facader - mange gulkalkede og med røde tegltage
- De lange, smalle matrikler og grønne haver
- Åen og vandmøllen
- De grønne friholdte områder omkring åen
- Enkelte smalle gyder mellem bebyggelsen

KULTURMILJØETS FORTÆLLING

Sæby er et eksempel på en købstad med et lille opland, en hovedgade og en havn, der viser, at oplandshandlen har været suppleret af søfart og fiskeri. Hertil kommer den tidligere klosterkirke, der vidner om karmeliterordenens tilstedeværelse i byen, samt kornmøllen, der har udnyttet Sæby Å's vandkraft. Byen bestod oprindelig af et fiskerleje og en landsby, som er vokset sammen.

BÆRENDE BEVARINGSVÆRDIER

Sæby er udpeget som nationalt kulturmiljø, fordi den har bevaret sin karakter af en lille købstad.

De bærende bevaringsværdier knytter sig til klosterkirken, åen med møllen, havnen, Klostertorvet, hovedgaden og bebyggelsen langs med denne samt de små gyder. Hertil kommer det fri ud- og indsyn fra nord til kirken og havnen samt de mange, ofte aflange haver, der ligger bag den tætte gadebebyggelse nord og syd for Algade og syd for Strandgade. Også de friholdte grønne områder langs åen er vigtige og med til at synliggøre åens forløb og muliggøre ind- og udsyn mellem by og landskab. Endvidere er byens profil med den lave en- og toetagers bebyggelse og kirken som pejlemærke vigtig for oplevelsen af kulturmiljøet.

Også materialeholdningen i bebyggelsen og de farverige facader har stor betydning for kulturmiljøet. Det gælder såvel bygninger med synligt bindingsværk som pudsede facader, heraf mange gulkalkede med hvide detaljer, samt de røde tegltage.

Kig ned ad Algade, hvor det kileformede torv åbner sig til venstre i billedet og markeres af det gamle rådhus fra omkring 1750, mens det hvidkalkede kirketårn toner frem i baggrunden med den karakteristiske kamtakkede gavl.

Kig fra havnen op ad Strandgade med den hvidkalkede kirke som en markant kontrast til den omkringliggende lave bebyggelse med en overvægt af gule facader og røde tegltage.

Den fredede Sæby Vandmølle på den nordlige side af åen og stemmeværket. Vandmøllen blev oprindelig opført som kornmølle i 1600-tallet og nyopført i 1710. Bygningen har et fremtrædende udtryk - i særdeleshed grundet sin placering helt ned til åen samt den solitære bygningskrop med høj kampestenssokkel og facader med kontrastfyldt sort bindingsværk og hvidkalkede tavl. Vandhjulet blev omkring 1921 erstattet af en turbine.

EKSISTERENDE BESKYTTELSE OG REGISTRERING

Værdifuldt kulturmiljø i kommuneplan: Ja

Bevarende lokalplan: Ja

Antal fredede bygninger: 10, bl.a. Konsul Ørums Gård (Søndergade 1B), de gamle rådhuse (Strandgade 1 og Algade 14), det tidl. hospital (Strandgade 2) og vandmøllen (Frederikshavnsvej 1)

Bygninger med høj bevaringsværdi: 49

Beskyttede fortidsminder: 0

Kulturarvsareal*: En større vejbro vest for Sæby er dateret til 1100-årene, og byens oprindelse går givetvis tilbage til valdemarstiden. Den ældste byplan med kirke, torv og rådhus minder på mange måder om de samtidige nordtyske byer, man også har handlet med. Bispen ejede Voergaard og Sæbygaard og havde behov for en udskibningshavn til sine landbrugsprodukter. Byen var oprindelig et fiskerleje og her ved kysten byggede man byens første kapel. Fiskerlejet voksede sammen med en landsby ved et vadested en kilometer inde i landet. Og allerede i 1500-årenes begyndelse havde byen den samme fysiske udstrækning, den endnu havde mod 1800-årenes slutning

Kommuneatlas/bygningsregistrant: Bevaringsplan Sæby, 1968

Bygningsforbedringspulje/bevaringsfond: Nej

Bevaringshistorik: I 1977 vedtager kommunalbestyrelsen en byplanvedtægt for Sæby bykerne

* Et kulturarvsareal er et arkæologisk interesseområde med skjulte fortidsminder, der så vidt muligt bør bevares i jorden. Kulturarvsarealer er ikke fredede områder. Se i øvrigt: www.kulturarv.dk/fundogfortidsminder/

UDDRAG AF KOMMUNEPLAN 2015

"Da byens udvikling langsomt er gledet mod vest, er de gamle kvarterer og forskellige perioders centrale elementer meget velbevarede. Udviklingen er sket i forlængelse af de gamle kvarterer, frem for at nedrive og anlægge nye veje og bygninger oven i de gamle bydele. De gamle kvarterer er derved blevet bevaret, og byens udvikling kan tydeligt følges fra øst mod vest.

(...)

Det er helt unikt for Sæby, at man på en tur fra øst mod vest så tydeligt kan vandre gennem flere tidsaldre, hvor hver periodes karakteristika og byens udvikling så tydeligt træder frem. Hvor andre gamle købstæder skal søge deres historie arkæologisk ved at grave sig igennem forskellige kulturlag oven på hinanden, ligger Sæbys historie åben og bevaret i kulturringe, der spreder sig ud fra de første bebyggelser ved havnen og Algade. Byens ældste kvarterer har bevarede huse, der går tilbage til 16- og 1700-årene, men området bærer i øvrigt præg af den nordjyske klassicisme, som den kom til udtryk i 1800-årene.

(...)

Algades forløb følger åen, der bugter sig nord for gaden. Bag husene på sydsiden af Strandgade og husene på Algade findes fortsat de karakteristiske meget langstrakte og smalle haver. Havernes bredde svarer til bredden af husets facade. Matrikuleringen i disse områder svarer således stort set til den, der blev udstukket ved byens anlæggelse, og er samtidig med til at give et unikt rum med luft og udsyn omkring den gamle centrale bydel."

Til højre det gamle hospital, Strandgade 2, opført 1675, fredet. Bygningen repræsenterer periodens byggeskik med det sort opstolpede bindingsværk med gennemstukne bjælkeender og knægte, gulkalkede tavl og rødt tegltag.

Det tidligere rådhus, Algade 14, opført 1848, fredet.

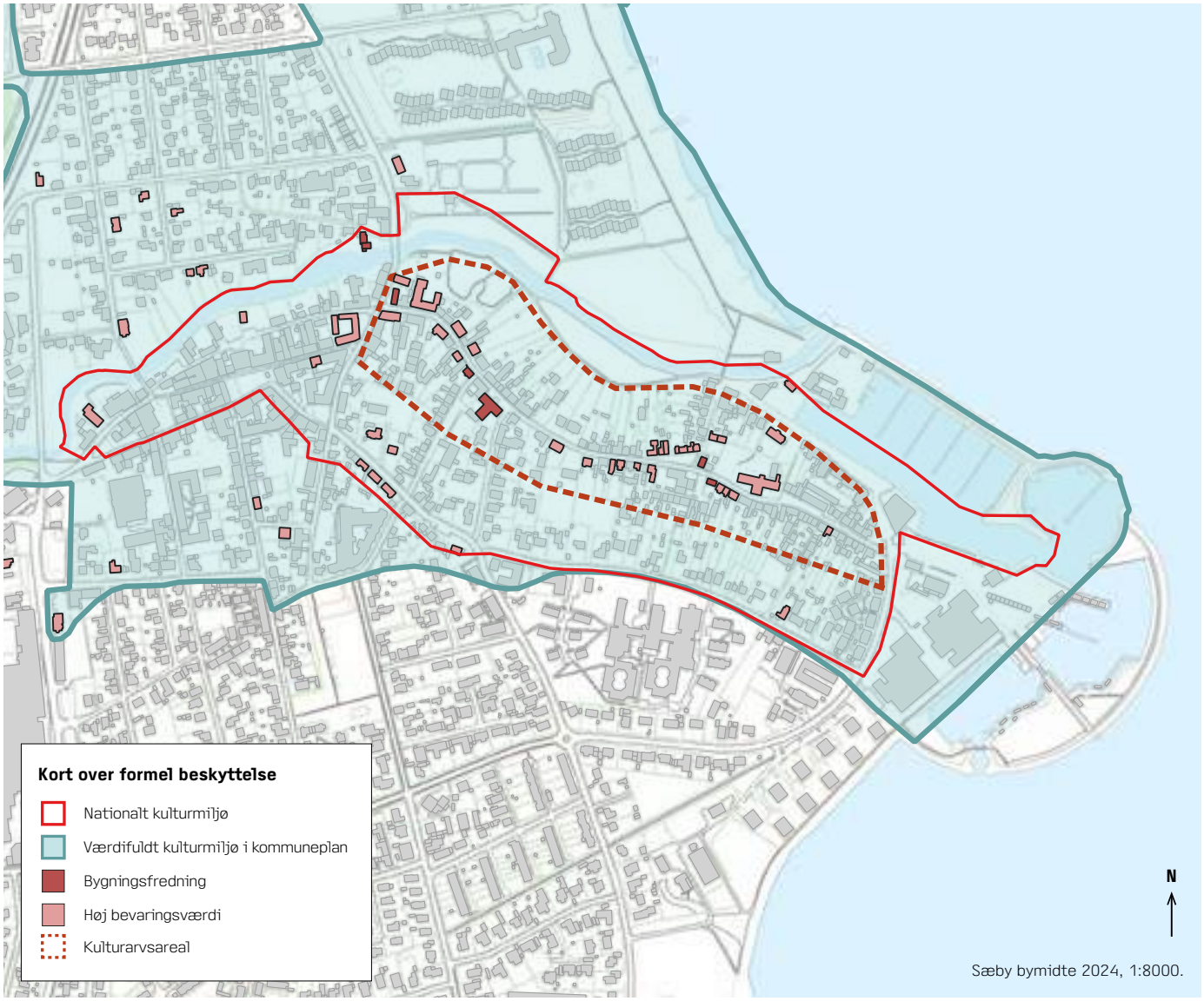

Sæby bymidte 2024, 1:8000.

Hans Grams Gård, Algade 12 på hjørnet ved Hans Gramsvej, opført 1624, fredet. Bygningen er efter sigende Sæbys ældste hus, det blev opført af borgmester og købmand Hans Gram.

Kig ned ad Algade, hvor Konsul Ørums Gård, Søndergade 1 B, ligger på hjørnet, opført 1780, fredet. Bygningen er nu museum og er en af byens ældste bevarede købmandsgårde. Bag denne ses Claesens Gård, Algade 3, opført 1781, ombygget i 1834, fredet.

BYSTRUKTUR - PLACERING OG UDVIKLING

Amt, stift, land:
Hjørring Amt, Aalborg Stift, Kongeriget Danmark

Indbyggertal 1801 / 2025:
517 / 8.991

Tidslinje:

- **Ca. 1460:** Karmeliterklosteret Mariested Kloster grundlægges, og den eksisterende sognekirke udvides til klosterkirke. Kun kirken er i dag bevaret
- **1524:** Byen får sine første købstadsprivilegier, men har formentlig fungeret som købstad det meste af middelalderen
- **1500-tallet:** Indbringende sildefiskeri og betydelig handel med ind- og udland
- **1600-tallet:** Øget konkurrence fra Fladstrand (Frederikshavn); der er problemer med tilsanding af havnen, og sildefiskeriet søger andre steder hen
- **1700- og 1800-tallet:** Byen står i stampe
- **Fra 1890:** Jernbanen og enkelte industrivirksomheder kommer til

BYEN I LANDSKABET

Sæby ligger på et marint forland på en jævn flade, der når en højde på 8 meter, og som falder ned mod havet og åen. Sæby Å udgør den eneste naturhavn mellem Skagen og Limfjorden, hvilket gjorde Sæby til en oplagt udskibningshavn. I senmiddelalderen tilhørte byen Børglumbispen, som eksporterede landbrugsvarer herfra og importerede salt fra Læsø hertil. Byen har et forholdsvis begrænset og magert opland, nemlig den del af Vendsyssel, der ligger øst for den jyske ås.

Byen er vokset frem to steder: dels på sydsiden af Sæby Å ved en broforbindelse, hvor vandmøllen ligger, og vest for Søndergade, dels omkring åudløbet i Kattegat, hvor der er bygget en åhavn. Således opstod der en landsby lidt inde i landet, mens et fiskerleje opstod ved kysten. De to byer voksede sammen allerede i 1500-tallet, men man kan i dag tydeligt se, at matrikelstrukturen er forskellig vest og øst for Søndergade.

GADENET OG MATRIKELSTRUKTUR

Øst for Søndergade langs Algade og sydsiden af Strandgade er grundene langstrakte med lange, smalle haver bag husene. Disse matrikler er stort set bevaret, som de så ud ved anlæggelsen. Omkring Klostertorvet og kirken er der flere små grunde. Vest for Søndergade, hvor byens yngre torv er placeret mellem Grønnegade og Vestergade, har grundene en mere kvadratisk form.

Sæbys enlige hovedgade følger åens forløb i øst-vestlig retning. Den nord-sydgående gade, Søndergade, krydser åen og hovedgaden, men har ikke i ældre tid været bebygget i større omfang. Det meste af gadeforløbet kan føres tilbage til middelalderen. Foran kirken åbner Algade sig op til det trekantede Klostertorv, ved hvilket den ældste del af købstaden er opstået.

Målebordsblad opmålt 1884, 1885 og 1886, gengivet i 1:80.000.

Sæby Vandmølle fra 1710 og Sæby Å, der bugter sig langs byen.

Sæby bymidte 2024, 1:8000.

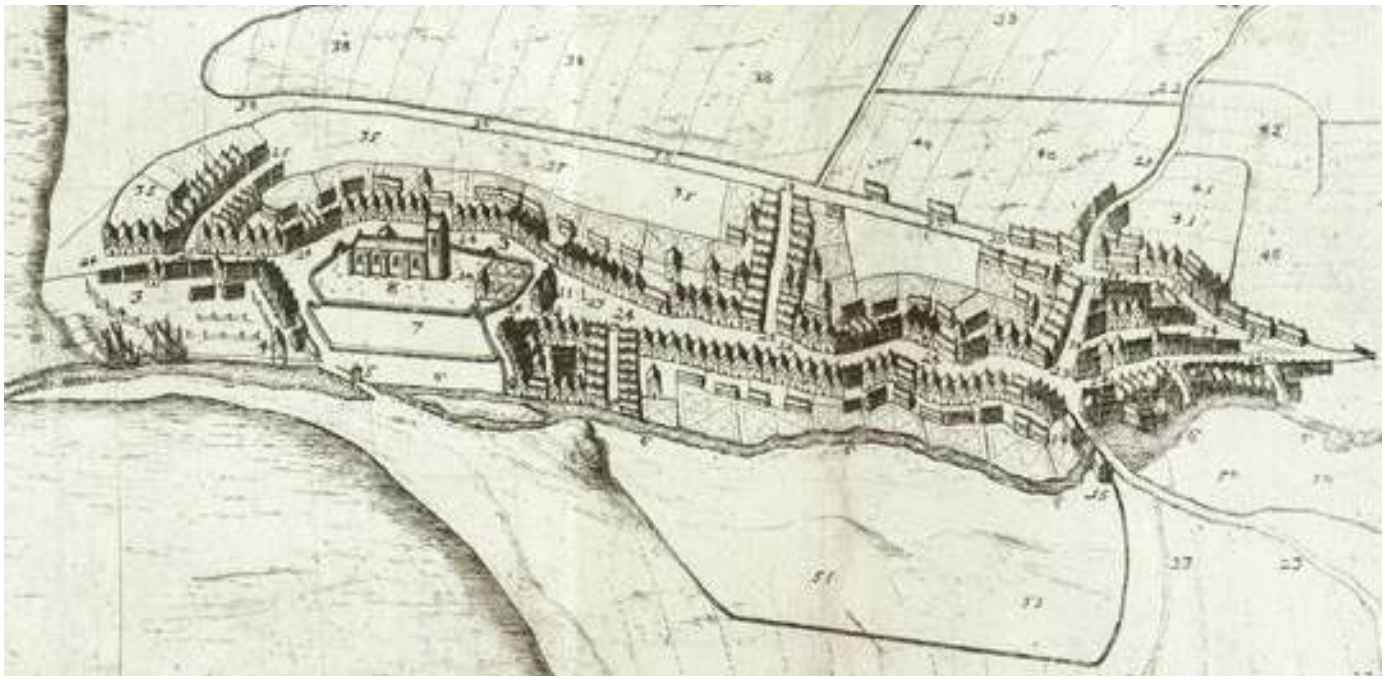

Byen er centreret om en øst-vestgående central gade med kirken i øst. I vest findes en mindre bykerne samt to vandmøller. Byen har en stenbefæstet havn ved åens udløb. Resens Atlas 1677, Det Kgl. Bibliotek - digitale samlinger.

BYENS FREMTRÆDEN - ARKITEKTUR OG SKALA

HELHED OG BYPLAN
Sæbys tydelige sammenhæng med åen og det velbevarede middelaldergadenet er med til at skabe helhed og understrege kulturmiljøets fortælling. Kirken fremstår som et pejlemærke i byens profil med sit høje hvidkalkede tårn blandt den lave enkle bebyggelse. Kulturmiljøet opleves todelt, da byen oprindelig bestod af en landsby og et fiskerleje, der er vokset sammen.

BEBYGGELSESMØNSTRE
Den vestlige del af byen bærer præg af store kvadratiske matrikler, flere bygninger i to etagers højde og generelt nyere bebyggelse fra sidste halvdel af 1800-tallet og frem. I den østlige del af bymidten langs Algade og ned mod havnen består bybilledet overvejende af sammenhængende enetages længer på smalle, lange matrikler med langsiden mod gaden. Bag forhusene ligger de karakteristiske langstrakte haver, som opleves bedst fra åen eller gennem kig ned ad enkelte gyder eller åbninger mellem bebyggelsen.

Den homogene bebyggelse er med til at tydeliggøre de mere markante og betydningsfulde bygninger såsom de to gamle rådhuse langs Algade og ved torvet samt ikke mindst kirken.

BYGNINGER OG DETALJER
Den ældste del af den bevarede bebyggelse går tilbage til 1600-tallet, mens størstedelen af bebyggelsen er fra 1800-tallet. Langs især Algade findes flere små købstadshuse, mange i bindingsværk og med halvvalmet teglhængt tag. Mange huse er gulkalkede, mens nogle af de mest signifikante huse er hvidkalkede såsom kirken, vandmøllen og Konsul Ørums Gård, hvilket er med til at fremhæve disse i bybilledet.

Skt. Mariæ Kirke går tilbage til et karmeliterkloster grundlagt omkring 1460, hvor den udgjorde sydfløjen. Kirken er hele 54 meter lang og smal. Lige vest for kirken ligger byens gamle rådhus fra omkring 1750, og i Strandgade 1 findes byens gamle fattigstiftelse eller hospital, der angiveligt går tilbage til 1600-tallet. Hans Grams Gård i Algade 12 er ligesom hospitalet og det gamle rådhus karakteriseret af det sorte bindingsværk med gulkalkede tavl samt ubrudt rødt halvvalmet tegltag.

Et af de lidt større huse er Algade 3, Clasens Gård fra omkring 1750, der fik en grundmuret facade med pyntelige pilastre i 1834. Bygningen var hotel i en årrække fra slutningen af 1800-tallet. Købmandsgården over for Clasens Gård kaldet Mejerigården, Algade 4 fra 1822, har oprindelig fungeret som både bolig og forretning og har blandt andet indeholdt et mejeri.

På hjørnet af Søndergade og Algade havde konsul Ørum sin gård, der nu er museum. Bygningen er opført i 1780 og fremstår som en prominent bygning i gadebilledet. Den pigstensbelagte plads mod Søndergade og tre store knudrede lindetræer mod Algade er med til at skabe karakter omkring bygningen. Ikke langt herfra ligger Sæby Vandmølle, som markerer den nordlige entre til Sæbys historiske bymidte. Møllebygningen er fra begyndelsen af 1700-tallet, mens stuehuset er fra 1850. Stemmeværket med det buldrende, gennemstrømmende vand skaber stemning og understøtter historien omkring åen og møllen.

Enkelte steder understreges den historiske bymidte af brostens- og pigstensbelagte gader og pladser – blandt andet Pindborggade, det gamle torv og kirkepladsen.

Kig ned ad den smalle brostens- og pigstensbelagte Pindborggade, som i forlængelse af Algade følger åens forløb i den vestlige del af bymidten. Den hvidkalkede Konsul Ørums Gård ses på hjørnet, hvor Søndergade krydser.

Mejerigården til venstre i billedet over for Clasens Gård til højre. Begge bygninger er eksempler på et klassicistisk facadeudtryk med stærk symmetri, centralt placeret gavlkvist og markante pilastre.

Det brostens- og pigstensbelagte torv med det gamle rådhus for enden og kirken i baggrunden.

Torvet med en ældre husrække til venstre i billedet og det gamle rådhus i højre side.

Konsul Ørums Gård på hjørnet af Søndergade og Algade.

Kig hen ad Algade, som følger den bugtende å bag bebyggelsen til højre i billedet.

En af byens smalle gyder mellem bebyggelsen, her et kig fra Algade ned mod åen, som giver en fornemmelse af de lange matrikler med haver bag gadebebyggelsen.

Kig fra torvet ned ad Klostergyde, hvor havet anes i det fjerne, indrammet af de gulkalkede facader og røde tegltage.

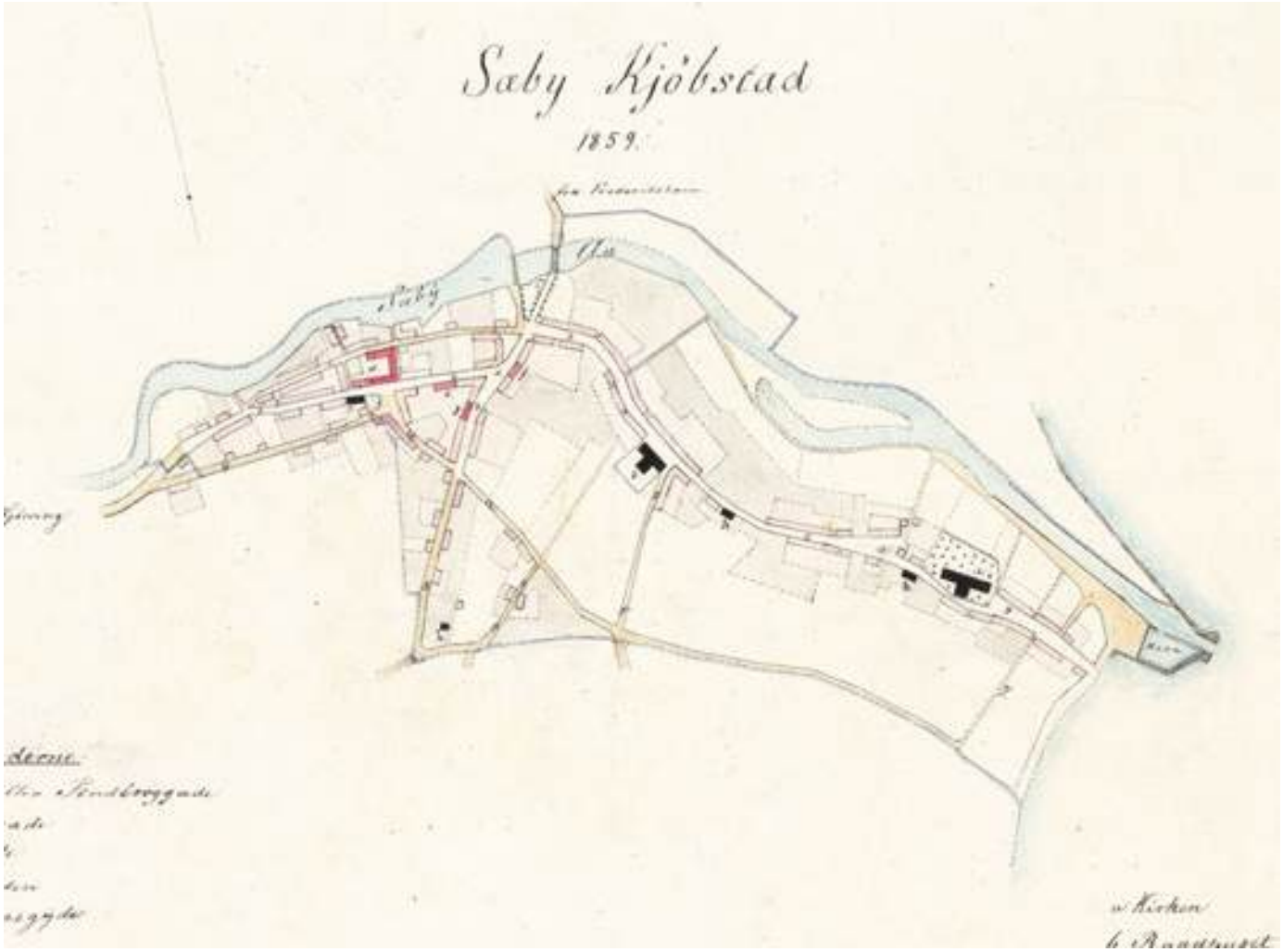

Gyderne øst og vest for kirken ses kun i gadeforløb og uden bebyggelse som på Resens kort. Yderst i havnen er der anlagt et havnebassin.
Traps tegnede kort 1859, Historiskekort.dk.

Den matrikulære struktur deler sig i to grupper – mindre, lange parceller i øst omkring kirken og havnen, mens der i den vestlige bykerne er tale om gårde.
Berggreens Købstadskort 1898. CC BY 4.0 Geodatastyrelsen.

HANDEL, MARSK OG GAVLHUSE I SØNDERJYLLAND

TØNDER KULTURMILJØ

Geografi: Tønder Kommune, Region Syddanmark

Bytype: Købstad

Landskabelig placering: På randen af gesten og marsken ved Vidåen

Anlagt: Formentlig i 1100-tallet

Købstadsprivilegier: Senest 1243

Temaer: Handel, marsk, gavlhuse, karnapper

Karakteristiske træk:

- Planen opbygget omkring en hovedgade med to baggader
- Bymidtens afgrænsning af Vidåen og Laurentiusstrømmen
- Det flade terræn og de direkte kig ud mod det vidtstrakte marsklandskab
- Den tætte bebyggelse i gadelinjen, enten sammenbygget eller med smalle mellemrum
- De mange gavlhuse med karnapper på de dybe grunde
- De prominente huse langs hovedgaden
- De mindre huse i gaderne Uldgade og Spikergade
- Torv, rådhus og kirke fra renæssancen
- Kirken med det høje spir som byens pejlemærke
- Resterne af stalde, pakhuse og fabrikker i baggaderne
- Slotsvandmøllen med mølledam
- Resterne (porthuset) af Tønder Slot
- Murede huse i rød blank mur, kalkede facader i forskellige farver, røde tegltage, kunstfærdige døre og mange karnapper
- Brostens- og pigstensbelægninger
- Bymidtens grønne kant i form af parker, beplantning og haver langs å og vandløb
- Enkeltstående træer i byens gader samt den lige række af lindetræer ved kirkepladsen

Den stemningsfulde brostensbelagte Uldgade med smalle matrikler og tætbyggede gavlhuse med de karakteristiske karnapper.

KULTURMILJØETS FORTÆLLING

Kulturmiljøet i Tønders bymidte fremstår som en unik helhed med usædvanlig mange gavlhuse langs flere af byens gader og med de karakteristiske karnapper og rigt udsmykkede indgangspartier.

Tønder fortæller historien om en by, der er vokset op ved en vigtig handelsvej, særligt for handel med heste og okser, på randen mellem gesten og marsken ved Vidåen. De mange fine huse fra tiden ca. 1670-1830 i hovedstrøget Vestergade-Storegade-Østergade fortæller om byens tidligere velstand. De – ganske vist få – bevarede stalde, pakhuse og fabrikker vidner om sider af den bagvedliggende økonomi., mens den berømte kniplingsproduktion i 1700- og 1800-tallet ikke har sat sig noget aftryk i bygningernes udformning.

Gavlhusene, karnapperne og de dybe grunde understreger også, at byen ligger i grænseegnen mellem Nordtyskland og Danmark.

BÆRENDE BEVARINGSVÆRDIER

Tønder er udpeget som nationalt kulturmiljø, fordi studehandelsbyen udgør en enestående velbevaret helhed på grænsen mellem dansk og tysk og på kanten af marsken. Særligt karakteristisk for Tønder er de mange gavlhuse med rigt udsmykkede døre og karnapper.

De bærende bevaringsværdier udgøres af byplanen, der går tilbage til middelalderen, og som blev udvidet under renæssancen med bl.a. Skibbroen og flere sidegader, samt af bebyggelsesmønsteret med de lange, smalle grunde, der præger hovedstrøget og et par af sidegaderne. Endvidere af kirken fra 1592 med tårnet fra 1520'erne som byens pejlemærke i det flade landskab omgivet af overvejende en- til toetagers huse. Byens mange velbevarede ældre bygninger er vigtige for kulturmiljøets fortælling – især de mange gavlhuse giver byen dens enestående karakter.

Hertil kommer Tønder Slotsbanke, Vidåens løb langs byen med Slotsvandmøllen og Laurentiusstrømmen, i dag parken langs Kongevej og byens grønne kant. Det frie udsyn til marsklandskabet understreger kulturmiljøets afgrænsning og landskabelige placering. Også byens facader, hvor de ret enkle, glatte mure møder detaljerige døre og karnapper, variationen mellem pudsede kalkede overflader og blank mur, de overvejende teglhængte tage samt brolagte gader og pladser er med til at understøtte kulturmiljøets fortælling. Miljøet styrkes af, at man i begyndelsen af 1900-tallet udviklede en lokal byggestil baseret på traditioner fra 1700-tallet. Både i hovedstrøget og mere perifert i den gamle by er der markante eksempler på denne hjemstavnsstil.

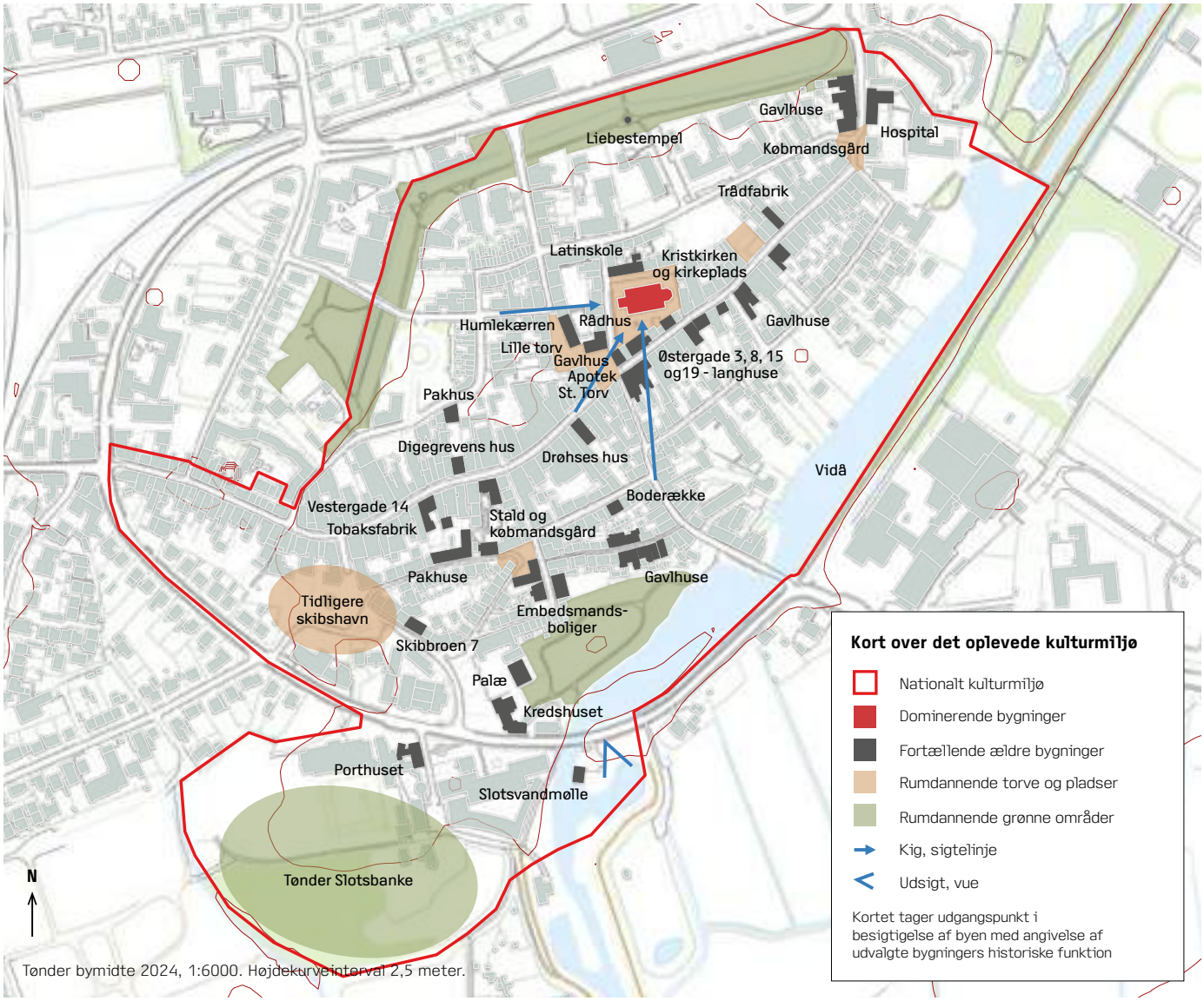

Tønder bymidte 2024, 1:6000. Højdekurveinterval 2,5 meter.

Torvet med det gamle rådhus fra 1643 til venstre i billedet, kirketårnet fra 1520'erne i baggrunden med det imponerende ottekantede, spåntækkede spir samt det hvidkalkede gavlhus fra 1500-tallet - et af byens ældste huse. Til højre i billedet Østergade med det tidligere apotek på hjørnet til Søndergade.

EKSISTERENDE BESKYTTELSE OG REGISTRERING

Værdifuldt kulturmiljø i kommuneplan: Ja

Bevarende lokalplan: Ja

Antal fredede bygninger: 61, bl.a. Det tidligere hospital og vajsenhus (Østergade 67), Den Gamle Latinskole (Kirkepladsen 7-9), Porthuset til slottet (Wegners Plads 1), Digegrevens Hus (Vestergade 9), Drøhses Hus (Storegade 14) og adskillige andre gavlhuse

Bygninger med høj bevaringsværdi: 58

Beskyttede fortidsminder: 3; Tønder Slotsbanke, ruiner af havnekaj og grænsesten

Kulturarvsareal*: Tønder er opstået i løbet af 1100-tallet på nogle mindre holme ud imod Vidåen. I 1270 opføres en borg ud mod åen og i samme århundrede etableres et franciskanerkloster samt den nu forsvundne Laurentiuskirke. I de efterfølgende århundreder har indbyggerne i købstaden konstant måttet hæve terrænet i byen for at beskytte sig imod højvande og stormfloder. Dette har bevirket, at de middelalderlige kulturlag overalt i byen ligger velbevaret under et tykt opfyldslag

Kommuneatlas/bygningsregistrant: Kommuneatlas for Tønder Kommune, 1993. Bevaringsværdige huse i Tønder, 1980

Bygningsforbedringspulje/bevaringsfond: Ja
(via Landsbypuljen)

Bevaringshistorik: I 1962 stiftes Fonden til bevarelse af gamle huse i Tønder. Kommunalbestyrelsen vedtager i 1988 en rammelokalplan med bevaringsbestemmelser

* Et kulturarvsareal er et arkæologisk interesseområde med skjulte fortidsminder, der så vidt muligt bør bevares i jorden. Kulturarvsarealer er ikke fredede områder. Se i øvrigt: www.kulturarv.dk/fundogfortidsminder/

UDDRAG AF LOKALPLAN NR. 051-610 FOR TØNDER MIDTBY

"Tønders velbevarede bymidte vidner om århundreders fokus på byens kvaliteter. Bygningerne, vejforløbene og de rumlige sammenhænge er derfor en vigtig og uerstattelig del af Tønders kulturhistorie og identitet. Sammen med den identitetsgivende kulturhistorie, er det også vigtigt for Tønder, at der kan opretholdes et levende bymiljø, hvor der kan ske fornyelser, ændringer og tilføjelser for at sikre et dynamisk og tidssvarende bymiljø. Dog er det vigtigt, at udviklingen sker i respekt for det eksisterende og med kvalitet i arkitekturen.

(...)

Tønder Midtby er i dag en af de mest velbevarede byer i landet. Det er derfor vigtigt at sikre denne kulturarv for fremtidige generationer. Der er allerede mange bygninger i midtbyen, som er istandsat med fin respekt for den oprindelige stilart og byggeskik, som huset blev opført med. Flere steder er byen dog også præget af forfald og forladte huse, som nødvendiggør istandsættelse eller nedrivning. Mange af byens nyere bygninger er opført med inspiration i byens historiske bygninger og falder derfor fint ind i byens sammenhænge."

Udgravede rester af den gamle skibsbro.

Den overdådige sandstensportal med tofløjet fyldingsdør til Vestergade 9, Digegrevens Hus, opført 1777 af borgmester og storkøbmand Carsten Richtsen. For enden af matriklen mod Allégade opførte han tillige et pakhus. Begge er fredede.

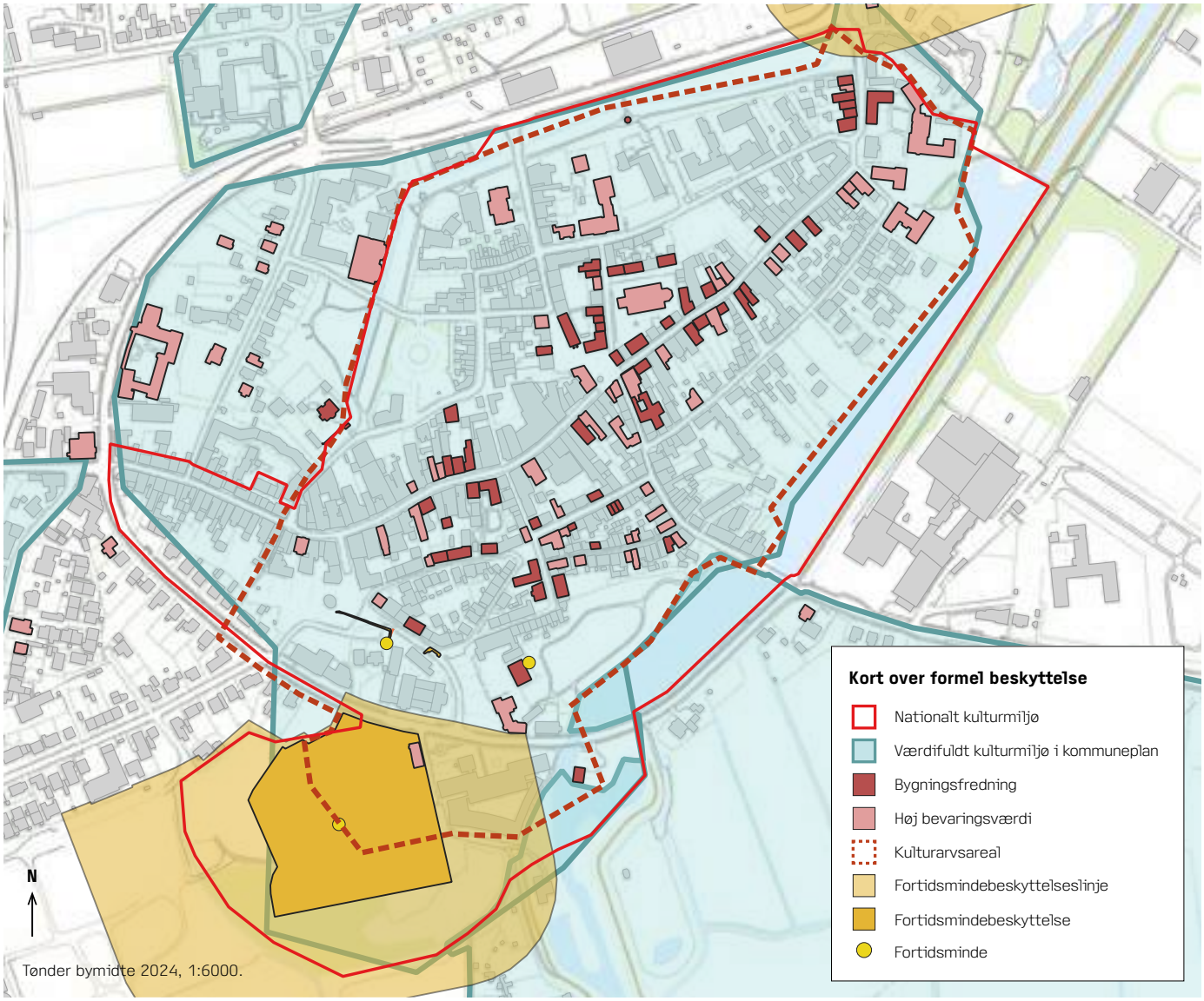

Tønder bymidte 2024, 1:6000.

Skibbrogade. I venstre side af billedet fredet pakhus fra ca. 1825 og stald-bygning som del af to større købmandsgårde fra 1700- og 1800-tallet.

En gammel tobaksfabrik i baggården mellem Vestergade 12 og Skibbrogade 6, opført 1842, fredet. Centralt placeret på gavlen en skulptur (i kopi) af tobaks-manden, der holder værktøj og en pakke med tobak.

BYSTRUKTUR - PLACERING OG UDVIKLING

Stift, dømme:
Ribe Stift, Hertugdømmet Slesvig

Indbyggertal 1801 / 2025:
2.579 / 7.477

Tidslinje:

- **1100-tallet:** Tønder opstår formentlig som havneplads for den større Møgeltønder. Noget senere etableres en regulær byplan. Byen er igennem historien skiftevis underlagt danske konger og slesvig-holstenske hertuger
- **1243:** Byen får lybsk stadsret senest dette år
- **1265-70:** Tønderhus opføres
- **1500- og 1600-tallet:** Byen vokser, handelen blomstrer – særligt studehandelen på byens store markeder
- **1500-tallet:** Anlæggelsen af diger sikrer byen mod oversvømmelser, men betyder samtidig, at byen ikke længere kan besejles, da Vidåen sander til
- **1598:** Slotsvandmøllen genopføres i sin nuværende skikkelse
- **1600-tallet til ca. 1800:** Kniplingsproduktionen får stor betydning
- **1750:** Tønderhus nedrives bortset fra portbygningen
- **1800-tallet:** Tønder er kendt for sine store heste- og kvægmarkeder og en vigtig oplandsby. Industrialiseringen er derimod beskeden
- **1864-:** Tønder bliver tysk, fra 1867 del af Preussen, fra 1871 tillige af det tyske kejserrige
- **1920:** Ved Genforeningen bliver Tønder dansk trods tysk afstemningsflertal

BYEN I LANDSKABET

Tønder ligger på en flad holm på randen af gesten og med marsken mod syd og vest. Byen er omgivet af Vidåen mod syd og Laurentiusstrømmen mod nord. Vidåen var sejlbar ved anlæggelsen af byen i formentlig 1100- og 1200-tallet.

Mod vest har der været en anløbsplads tæt ved den nuværende Skibbroen, hvortil man kunne sejle fra Vadehavet op ad Vidåen. Senest fra 1200-tallet har byens vigtige adgangsveje været landevejene fra nordøst og vest. Efter anlæggelsen af diger i anden halvdel af 1500-tallet sandede Vidåen delvis til, og sluser spærrede for skibe, så byen kun kunne besejles med pramme og småbåde. På et uvist tidspunkt fik byen sin tredje adgangsvej med bro over Vidåen og adgang til det rige marskland mod syd.

GADENET OG MATRIKELSTRUKTUR

Tønders middelalderlige gadenet består af hovedgaden (Vestergade, Storegade, Østergade) med to baggader (Allégade/Nørregade og Skibbrogade/Spikergade/Vidaagade), tidligere kaldet "Bag Staldene". Her lå stalde og baggårde på de langstrakte grunde. Også Uldgade, Smedegade og Søndergade er anlagt med lange, smalle grunde, men i mindre skala. I Spikergade og på et stykke af Nørregade findes der dog små boderækker.

Den middelalderlige Skt. Laurentius Kirke lå nær Skibbroen og blev nedlagt i 1500-tallet til fordel for Skt. Nicolai Kirke, som 1592 blev erstattet af den nuværende. Nær kirken opførtes ca. 1500 et nyt rådhus, og foran det anlagdes Torvet. Søndergade, der fra Torvet fører over Vidåen, fik først sit nuværende forløb sent, men selve forbindelsen sydpå er ældre.

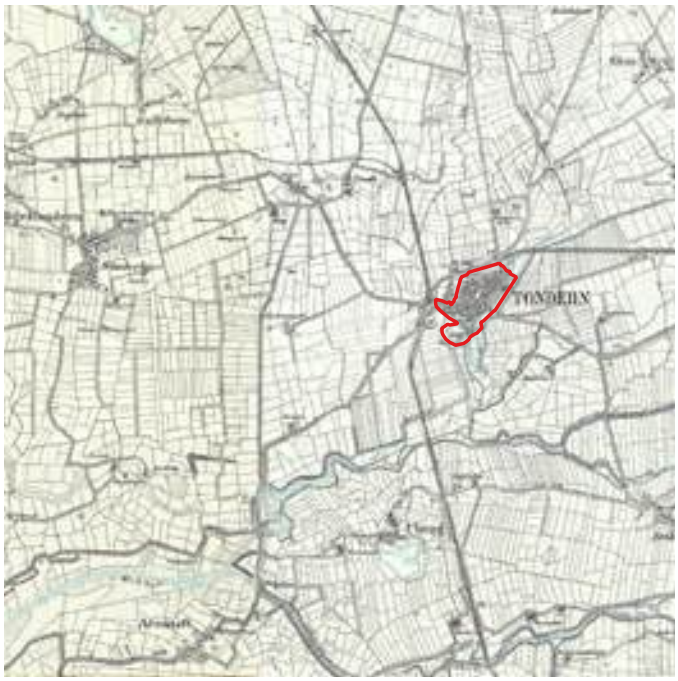

Preussisk målebordsblad 1878, gengivet i 1:80.000.

En af baggaderne, Skibbrogade, hvor købmandsgårdenes stalde og pakhuse lå.

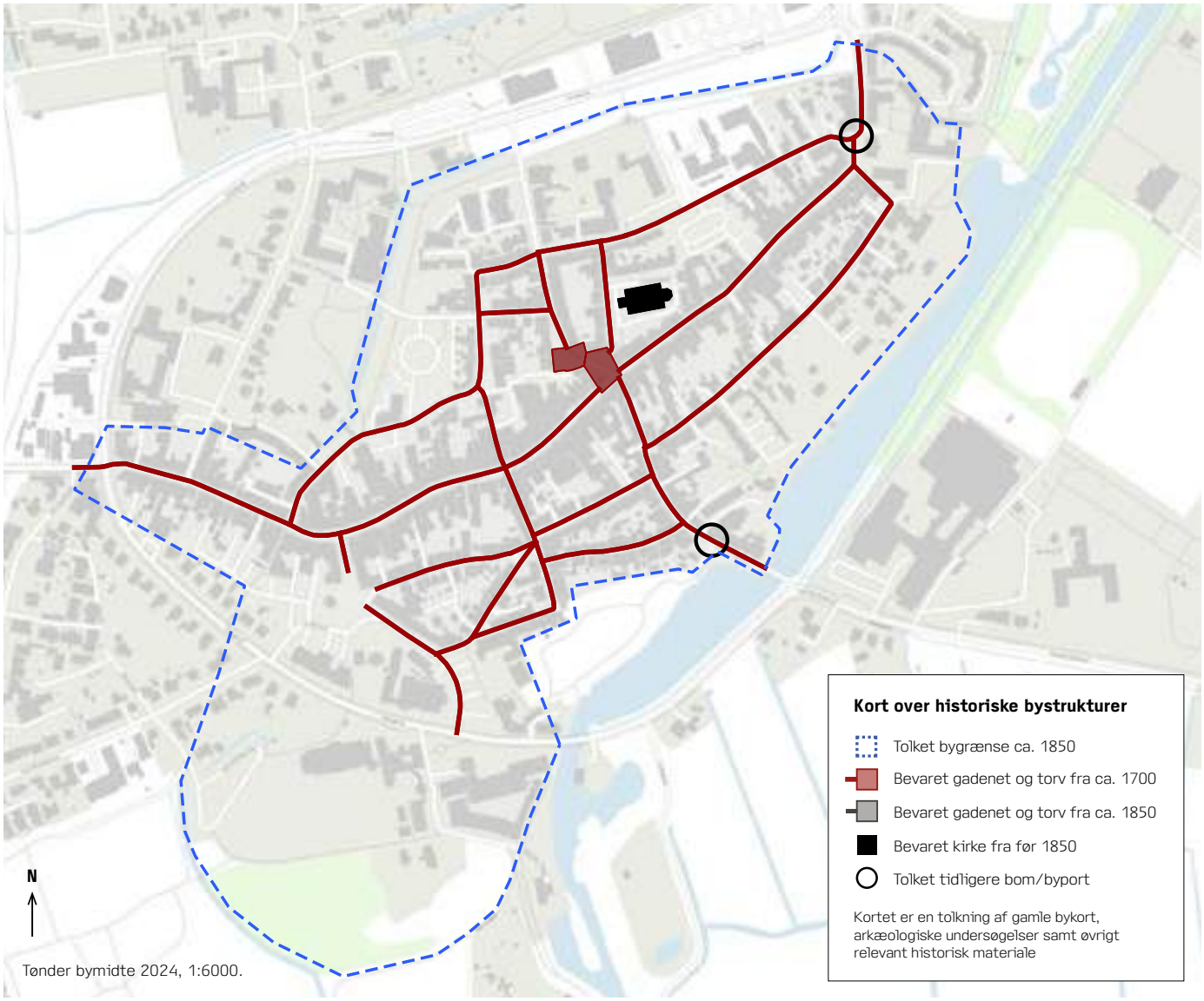

Tønder bymidte 2024, 1:6000.

Byen langs et øst-vestgående hovedstrøg med kirken i centrum og omgivet af vandløb; mod vest Tønderhus. Braun & Hogenberg, Civitates orbis terrarvm 1596, Det Kgl. Bibliotek - digitale samlinger.

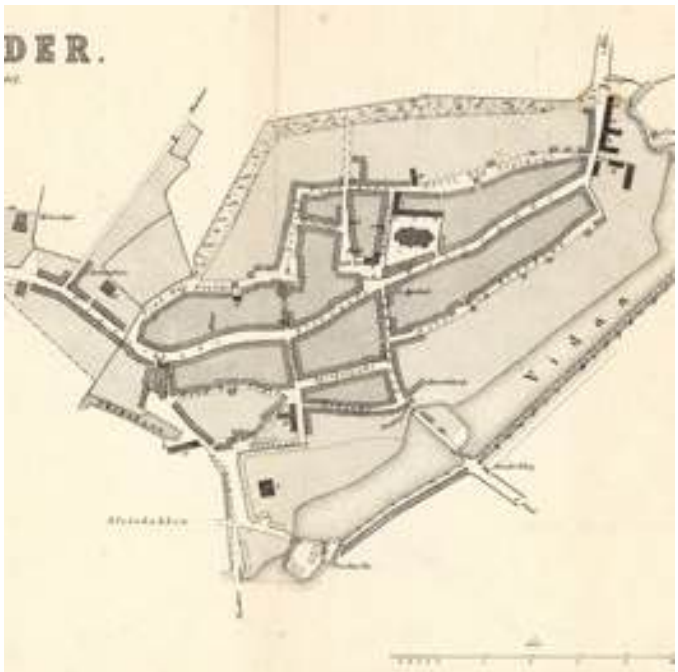

Byen er vokset mod vest, og slottet er fjernet, men ellers består ændringerne siden 1500-tallet mest i en fortætning af sidegader, især ned mod Skibbroen i sydvest. Traps trykte kort 1862, Det Kgl. Bibliotek - digitale samlinger.

BYENS FREMTRÆDEN - ARKITEKTUR OG SKALA

HELHED OG BYPLAN
Byens placering ved marsk og å fremstår tydelig, og kiggene direkte ud mod det flade landskab forstærker forståelsen af den historiske bymidte, dens naturlige afgrænsning og landskabelige placering. Sammen med det velbevarede middelalderlige gadenet med dybe grunde tætbebygget af gavlhuse understreger det Tønder som en unik helhed.

Byens lettere organiske plan er enkel med én hovedgade, der forbinder landevejene fra øst og nord med Skibbroen og vejene mod marsken i vest. Hovedgaden følges parallelt af to baggader samt smågaderne omkring Skibbrogade, Spikergade og Uldgade. Kirken, rådhuset og Torvet er fra 1500-tallet og udgør et markant centrum.

BEBYGGELSESMØNSTRE
De fleste grunde er lange og smalle. Mange huse er gavlhuse, som det kendes fra de nordtyske og hollandske byer, hvilket skaber karakteristiske gadeforløb med en særlig takt og variation. De dybe huse er indrettet med en bolig- og arbejdsdel ud til gaden og bagved en sal ("pisel"), enten som en del af forhuset eller som et selvstændigt sidehus. Derudover lå der sidehuse, stalde og andre bygninger på de lange, dybe grunde, som havde adgang fra bagsiden. Der er ingen porte i Tønders hovedstrøg.

De traditionelle gavlhuse findes i flere størrelser. De største, typisk bygget af købmænd, er i to etager, men de fleste er i en etage. Bredden kan variere. Langhusene i hovedgaden er almindeligvis i to etager; i sidegaderne var en etage oprindelig det normale.

BYGNINGER OG DETALJER
Den nuværende kirke, Kristkirken, er opført 1592, til afløsning for middelalderkirken Skt. Nicolai. Den ældre kirkes tårn fra 1520'erne bibeholdtes og fremstår med sit høje spir som byens pejlemærke. Sydvest for kirken ligger Torvet, anlagt eller stærkt udvidet ca. 1500. Omkring det ses bl.a. rådhuset fra 1647 (kraftigt ombygget) og den tidligere gæstgivergård Humlekærren fra 1813. Nord for kirken ligger præstebolig, rektorbolig og latinskole. Sidstnævnte fra 1612 har især en markant gavlfacade. Af andre bygninger kan Hospitalet fra 1733 fremhæves.

Byens økonomiske grundlag var handel, krohold og håndværk. Den omfattende hjemmeindustri med kniplinger fandt overvejende sted på landet, men blev i høj grad styret af købmænd i Tønder og skabte i øvrigt velstand på egnen, som indirekte fremmede byen. På byens hovedgade finder man de rige købmænds gårde som f.eks. Vestergade 9 og 14 og Storegade 14, men også en del håndværkerhuse, især i Østergade. Sidegadernes huse er enten opført af håndværkere eller som lejehuse til fattigere indbyggere. I baggaderne kan man finde enkelte pakhuse og stalde samt tobaksfabrikken i baggården bag Vestergade 12.

Kulturmiljøet i Tønders bymidte bærer præg af forskellige arkitektoniske stilarter, der dog mest kommer til udtryk i de rigt udsmykkede døre og portaler. De ældste er i barok og rokoko, men de fleste repræsenterer Louis Seize og empire. Et andet markant træk er de mange karnapper, hvor især de buede fremstår som tydelige repræsentanter for stiltræk omkring 1800.

Gadebelægningen består flere steder af chaussé-, bro- og pigsten, som understøtter bymiljøets historiske karakter.

Vestergade, tætbebygget af prominente huse i toetagers højde.

En del af kirkepladsen med en smal passage ud mod Østergade.

Tønder bymidte 2023. CC BY 4.0 Klimadatastyrelsen.

Kig fra Søndergade mod Torvet med det tidligere apotek og den tilhørende have til højre i billedet.

Det tidligere apotek med den rigt dekorerede indgangsportal i sandsten og en tofløjet fyldingsdør med fine detaljer, Østergade 1, opført 1673, fredet.

Ældre husrække ved Kristkirken med den gamle latinskole fra 1612 i forgrunden, fredet.

Porthuset fra slutningen af 1500-tallet, del af det nedrevne Tønder Slot, fredet.

Slotsvandmøllen fra 1598, fredet, og kig ud mod marsken.

Vestergade med nr. 14 til højre i billedet - opført i 1794 for købmand Hans Jensen Angel, fredet.

Amtmandsboligen på Jomfrustien 6 fra 1768, tegnet af Gottfried Rosenberg og Nicolas-Henri Jardin, fredet. Den tilhørende store have er nu en offentlig park langs åen.

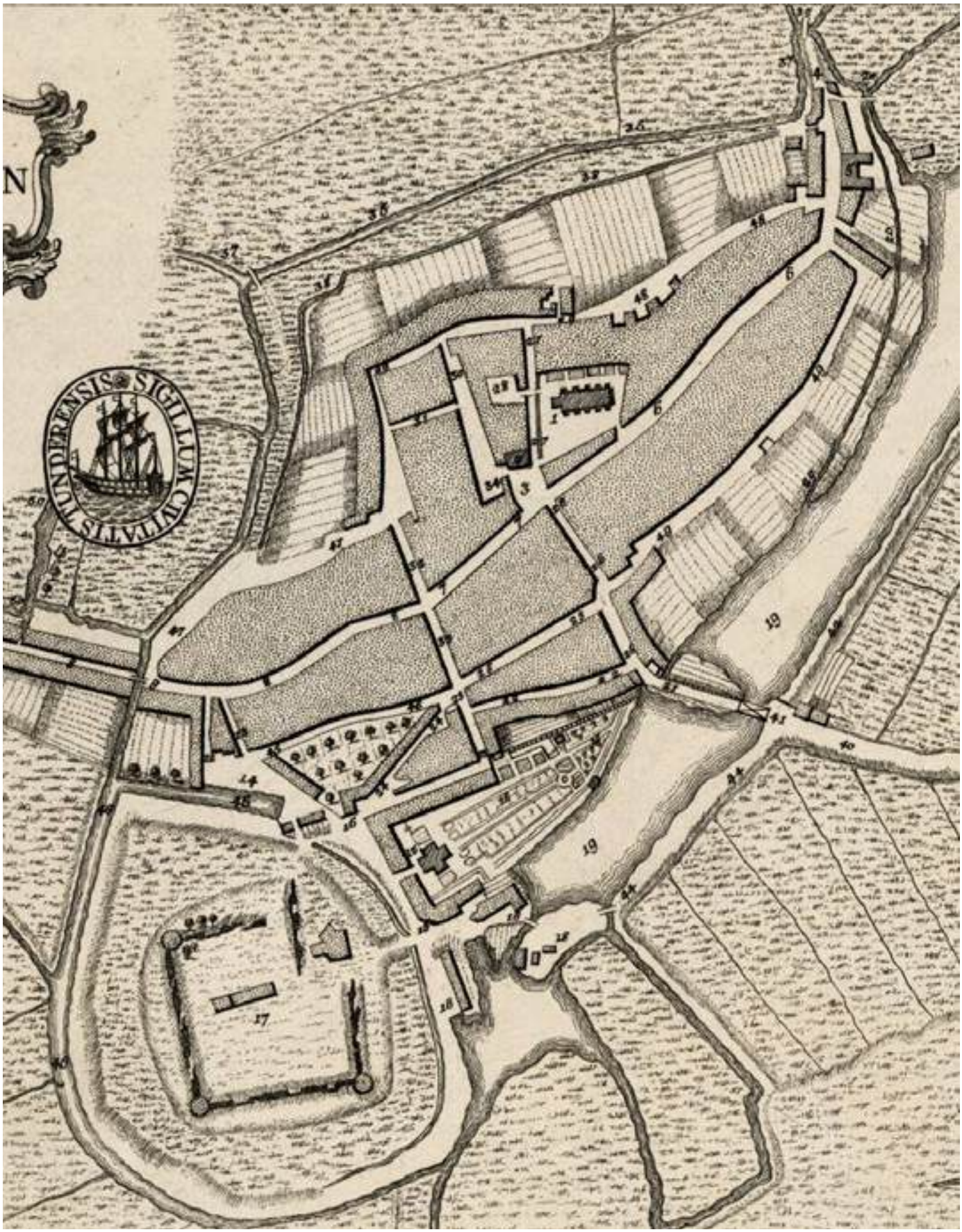

Tomten af Tønder Slot ses på slotsbanken.
Erich Pontoppidan, Den Danske Atlas 1781. Det Kgl. Bibliotek - digitale samlinger.

STIFTSBY OG LANDSTING VED HÆRVEJEN

VIBORG KULTURMILJØ

Geografi: Viborg Kommune, Region Midtjylland

Bytype: Købstad

Landskabelig placering: Ved historisk vejknudepunkt nær det jyske hovedvandskel

Anlagt: I vikingetiden

Købstadsprivilegier: 1150

Temaer: Stiftsby, handel, landsting

Karakteristiske træk:

- Det uregelmæssige middelalderlige gadeforløb med hovedgaderne Sct. Mogens Gade og Sct. Mathias Gade
- Domkirken, restaureret og rekonstrueret 1864-76, samt torvet foran (tidligere Gammeltorv), som omkranses af den gamle latinskole og det gamle rådhus
- De senere torvedannelser: Nytorv og Hjultorvet
- De mange grønne parker og pladser, blandt andet omkring kirkerne, klosteret og Latinerhaven ved den gamle latinskole samt Borgvold Parken
- Sortebrødre Kirke
- Gråbrødre Kloster
- Rækken af stenhuse langs Sct. Mogens Gade
- Variation i arkitektoniske stilarter fra middelalder over renæssance, barok og klassicisme
- Variation i materialer; bindingsværk, murede huse i blank rød mur, pudsede facader i lyse nuancer, røde teglhængte tage og domkirken med granitkvadre på facaden
- Åbne baggårde
- Ældre gadelamper i støbejern
- Brostensbelagte gader og pigstensbelagte baggårdsmiljøer

KULTURMILJØETS FORTÆLLING

Kulturmiljøet i Viborgs historiske bymidte opleves storslået og betydningsfuldt i kraft af byens mange prominente og voluminøse bygningsværker samt de mange store torve og pladser.

Byen opstod ved det vigtige vejknudepunkt, hvor den sydgående hærvej og landevejene fra nord, vest og øst mødtes. Den er en af Danmarks ældste byer, formentlig opstået omkring år 1000 og bispesæde fra ca. 1060. Viborg bliver Nørrejyllands hovedstad med landsting og har gennem mange hundrede år været en af landets mest betydningsfulde købstæder og centrum for både verdslig og gejstlig magt.

BÆRENDE BEVARINGSVÆRDIER

Viborg er udpeget som nationalt kulturmiljø, fordi en række bevarede bygninger og strukturer vidner om dens historiske betydning som Nørrejyllands kirkelige og administrative hovedby.

De bærende bevaringsværdier udgøres af byens velbevarede middelalderlige byplan med uregelmæssige gadeforløb, store torve, pladser og grønne områder samt frit udsyn til og fra søerne. Dertil byens ældre bebyggelse med fremtrædende bygninger som kirkerne, latinskolen, rådhuset, stiftsamtsgården, bispegården og Stillings Gård.

Byens markante profil med domkirken og Sortebrødre Kirke som pejlemærker i det skrånende terræn med den omkringliggende lavere bebyggelse har stor betydning for kulturmiljøets fortælling, ligesom de åbne baggårde, ældre gadelamper og brostens- og pigstensbelægningerne er vigtige for oplevelsen.

Kig hen ad den brostens- og pigstensbelagte Sct. Mogens Gade med de to bygninger med oprindelse i middelalderen, nr. 7 og 9, samt i forlængelse heraf den gamle præstegård fra 1700-tallet, alle fredede.

Sortebrødre Kirke, som i middelalderen var en del af Sortebrødre Kloster. Kirken fremstår som et markant pejlemærke blandt den lavere bebyggelse og danner sammen med kirkepladsen, de høje træer og kirkemuren sin egen historiske helhed.

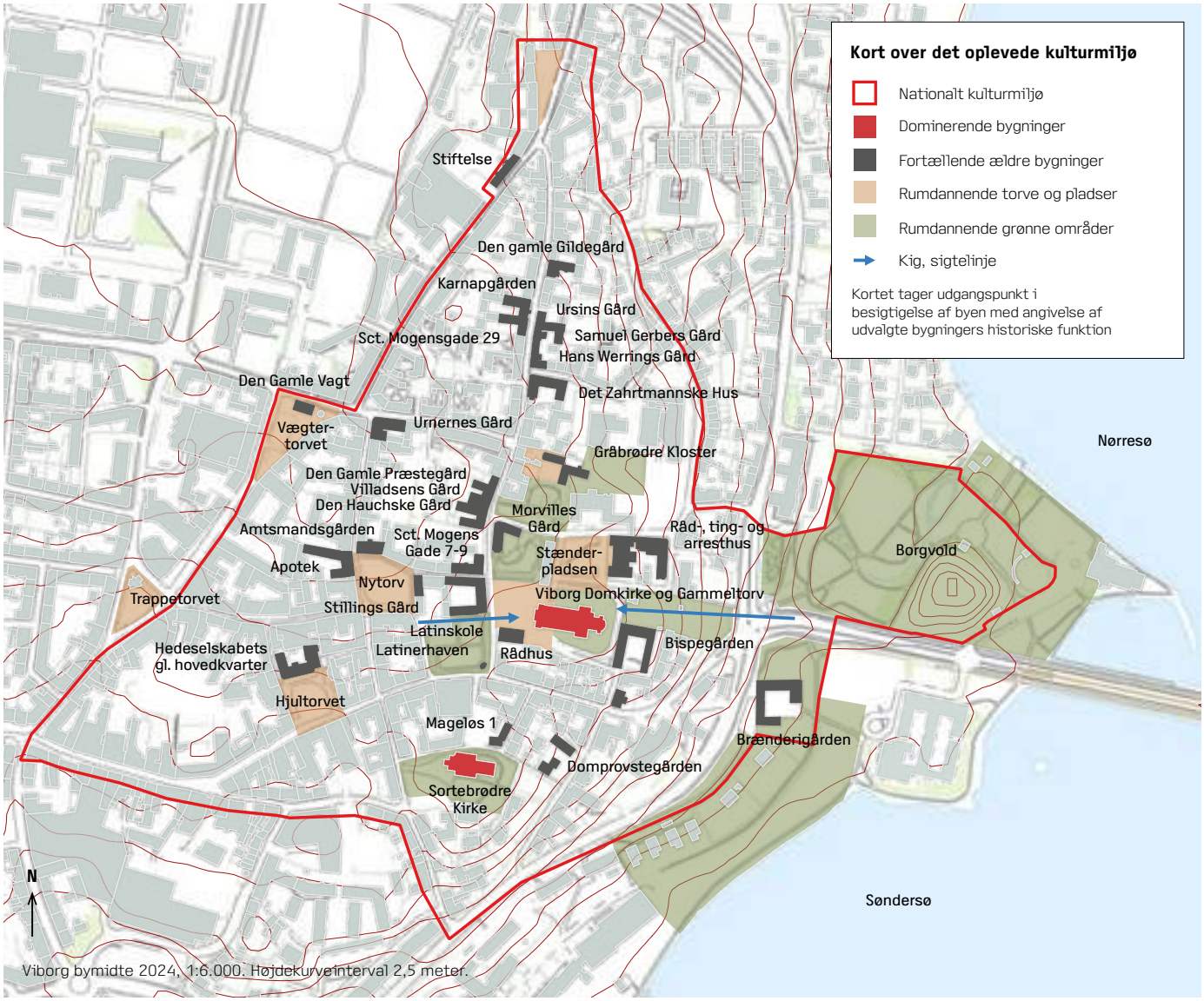

Den gamle latinskole på Sct. Mogens Gade 1 over for domkirken ved Gammeltorv, opført 1731, fredet. Forhuset er sammen med latinerhaven, rådhuset og domkirken med til at understrege betydningen af et af Viborgs ældste byrum.

Domkirken med de to tårne, facader af granitkvadre og taget af bly står som byens altdominerende vartegn og pejlemærke.

EKSISTERENDE BESKYTTELSE OG REGISTRERING

Værdifuldt kulturmiljø i kommuneplan: Ja

Bevarende lokalplan: Delvist

Antal fredede bygninger: 43, bl.a. Gråbrødre Kloster (Sct. Mogens Gade 16A), Bispegården (Domkirkestræde 1), Viborg gamle Rådhus (nu: Skovgaard Museet, Domkirkestræde 2) og Den gamle Latinskole (Sct. Mogens Gade 1)

Bygninger med høj bevaringsværdi: 84

Beskyttede fortidsminder: 18; Voldstedet Store Borgvold samt adskillige underjordiske ruiner fra middelalderen - blandt andet flere kirker

Kulturarvsareal*: Viborgs ældste spor går tilbage til årtierne omkring år 1000, hvor der er konstateret bebyggelse nede ved nordvestbredden af Søndersø samt oppe på plateauerne ved i hvert fald St. Sct. Peder Stræde. De tidligste urbane elementer har sandsynligvis sammenhæng med stedets centrale landtrafikale placering, og at der her fandtes et af de vigtigste førkristne kultsteder og tingsteder i Jylland. I tidlig middelalder synes hovedgaden at have været et nord-syd gående gadeforløb langs søerne, omtrent svarende nutidens Ll. Sct. Mikkels Gade, Riddergade og Sct. Ibs Gade, der førte igennem de mest kirkerige bydele.

Kommuneatlas/bygningsregistrant: Kommuneatlas for Viborg Kommune, 1990. Bevaringsplan Viborg, 1972

Bygningsforbedringspulje/bevaringsfond: Nej

Bevaringshistorik: I 1950 stiftes Viborg-Fonden, og i 1974 Viborg byråds fond vedrørende bevarelse af gamle bygninger. I 1975 vedtager byrådet en bevaringsplan for Viborg bymidte

* Et kulturarvsareal er et arkæologisk interesseområde med skjulte fortidsminder, der så vidt muligt bør bevares i jorden. Kulturarvsarealer er ikke fredede områder. Se i øvrigt: www.kulturarv.dk/fundogfortidsminder/

UDDRAG AF KOMMUNEPLAN 2025-2036

"Kulturmiljøet omfatter Viborgs historiske bykerne, Borgvold og Asmild Kloster, som tilsammen er meget værdifuld til forståelse af, hvordan en af Danmarks ældste byer er opstået og har fået sit særpræg. Viborgs opståen har sammenhæng med stedets centrale landtrafikale placering, og at der her fandtes et af de vigtigste førkristne kultsteder og tingsteder i Jylland. Siden kongemagten grundlagde Viborg på dette sted i årtierne omkring år 1000, blev byen en af de betydeligste i middelalderen, og de fælles institutioner formede byen med bystyre, markeder, adelsgårde, domkirke, sognekirker, klostre, landsting og kongehyldninger. De smalle middelaldergader, torvene og de mange institutionsbygninger kendetegner fortsat det beskyttelsesværdige bymiljø.

(...)

Viborgs bykerne har fortsat middelalderlige gadeforløb samt gårde og institutionsbygninger fra flere århundreder. Kvarteret mellem Nytorv og Gammeltorv udgør en vis arkitektonisk helhed med de mange barokbygninger, opført efter den store brand i 1726. Ikke mindst Sct. Mogens Gade har høj kulturhistorisk fortællerværdi, idet bygningerne i gadeforløbet omfatter huse og gårde fra de ældste middelalderlige stenhuse, over renæssance og barok til nyere tids arkitektur. Endvidere er der et "socialt forløb" med et spænd fra fornemme institutionsbygninger og domiciler til simple håndværkerhuse og tidligere avlsgårde."

Kig ned ad Domkirkestræde med den trefløjede bispegård til venstre, fredet. Bispegården var oprindelig fra middelalderen, men blev genopført i 1730 efter en brand.

Kig fra Sct. Mogens Gade og ind mod Gråbrødre Kloster, opført i middelalderen, fredet.

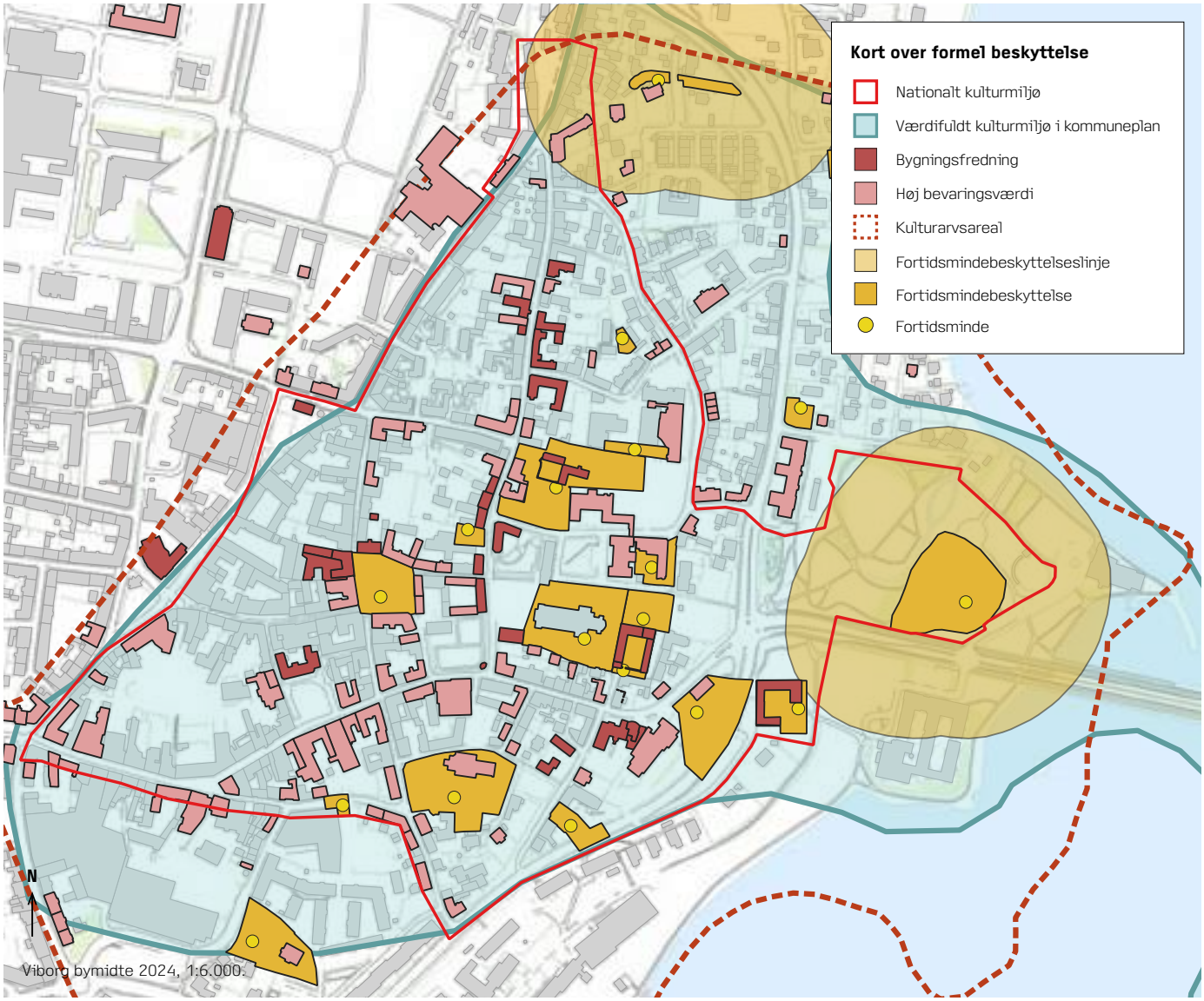

Kig fra Domkirkepladsen hen ad begyndelsen af Sct. Mogens Gade med det gamle rådhus fra 1728 til venstre over for Latinerhaven med de stynede lindetræer bag et markant stengærde til højre. Haven var oprindelig en af byens mange ubebyggede brandtomter efter en stor brand i 1726 og blev i midten af 1700-tallet tilknyttet latinskolen. For enden af haven anes det lille "Rektors Lysthus" fra 1780, der ligesom skolen er fredet. Tårnet fra Sortebrødre Kirke ses i baggrunden.

BYSTRUKTUR - PLACERING OG UDVIKLING

Amt, stift, land:
Viborg Amt, Viborg Stift, Kongeriget Danmark

Indbyggertal 1801 / 2025:
2.379 / 43.645

Tidslinje:

- **Ca. 1000:** I den sene vikingetid anlægges en by ved Søndersø
- **Ca: 1060:** Viborg bliver stiftsby, og opførelsen af en (ikke påvist) domkirke begynder. Byen er igennem hele middelalderen et centrum for kirke- og kongemagten. Landstinget for Nørrejylland har sæde her, og nyindsatte konger modtager hyldest i byen
- **1150:** Byen får sine første kendte købstadsprivilegier; i samme periode anlægges en befæstning
- **Ca. 1130-1250:** Den første domkirke afløses af en romansk domkirke opført i etaper (nedrevet 1863)
- **1230'erne:** Der opføres flere klostre, bl.a. et sortebrødrekloster, hvoraf klosterkirken er bevaret
- **1300-tallet:** Borgvold opføres efter nørrejydernes fejlslagne oprør mod kong Erik Menved i 1313
- **1520'erne:** Ca. 12 sognekirker nedrives i reformationsårene. Tilbage bliver domkirken og to klosterkirker
- **Midten af 1600-tallet:** Byen ødelægges under svenskekrigene
- **Ca. 1660-:** Byen stagnerer efter enevældens indførelse; byen beholder dog mange administrative funktioner, såvel kirkelige som verdslige
- **1726:** En storbrand hærger byen
- **1834-1848:** Den nørrejyske stænderforsamling har hjemsted i Viborg, og i de følgende årtier oplever byen fornyet vækst
- **1863-1876:** Den nuværende domkirke opføres som en rekonstruktion af middelalderens kirke

BYEN I LANDSKABET
Viborg ligger centralt i Jylland, hvor flere veje mødes, nær sidste istids hovedstilstandslinje. Oplandet består af magre jorder, hede og hedeplantager. Byen er anlagt på vestsiden af Nørresø og Søndersø, og terrænet skråner stejlt ned mod søerne.

Opstemningen af Viborgsøerne ved Søndermølle i begyndelsen af 1300-tallet sætter fortsat et markant præg på landskabet. Vandspejlet steg da med ca. to meter til det nuværende niveau, og de to oprindelige søer flød sammen til én stor, Viborg Sø. Med byggeriet af den nuværende vejdæmning i 1854-55 opdeltes søen igen i Nørresø og Søndersø.

Byens profil kan ses fra østsiden af søerne, hvor domkirken med sin majestætiske silhuet og placering over de stejle skråninger hæver sig op over bebyggelsen. Også tårnet fra Sortebrødre Kirke markerer sig som et pejlemærke.

GADENET OG MATRIKELSTRUKTUR
Gadenettet er uregelmæssigt, og særligt Sct. Mogens Gade giver et fint vue op gennem det middelalderlige gadeforløb.

Gammeltorv/Domkirkepladsen har ændret afgrænsning flere gange, så torvet i dag står mere regelmæssigt end tidligere. Nytorv blev udlagt i 1584 på det areal, hvor Sankt Hans Kirke og Kirkegård havde ligget, og Hjultorvet menes udlagt efter dette tidspunkt på tomten af Sct. Mathias Kirke og Kirkegård.

Matrikelstrukturen er præget af rektangulære grunde af nogenlunde ensartet størrelse.

Målebordsblad opmålt 1877, 1878 og 1879, gengivet i 1:80.000.

Det skrånende terræn ned mod søerne opleves tydeligt i byens gader - her er det St. Sct. Mikkels Gade med Søndersø i baggrunden.

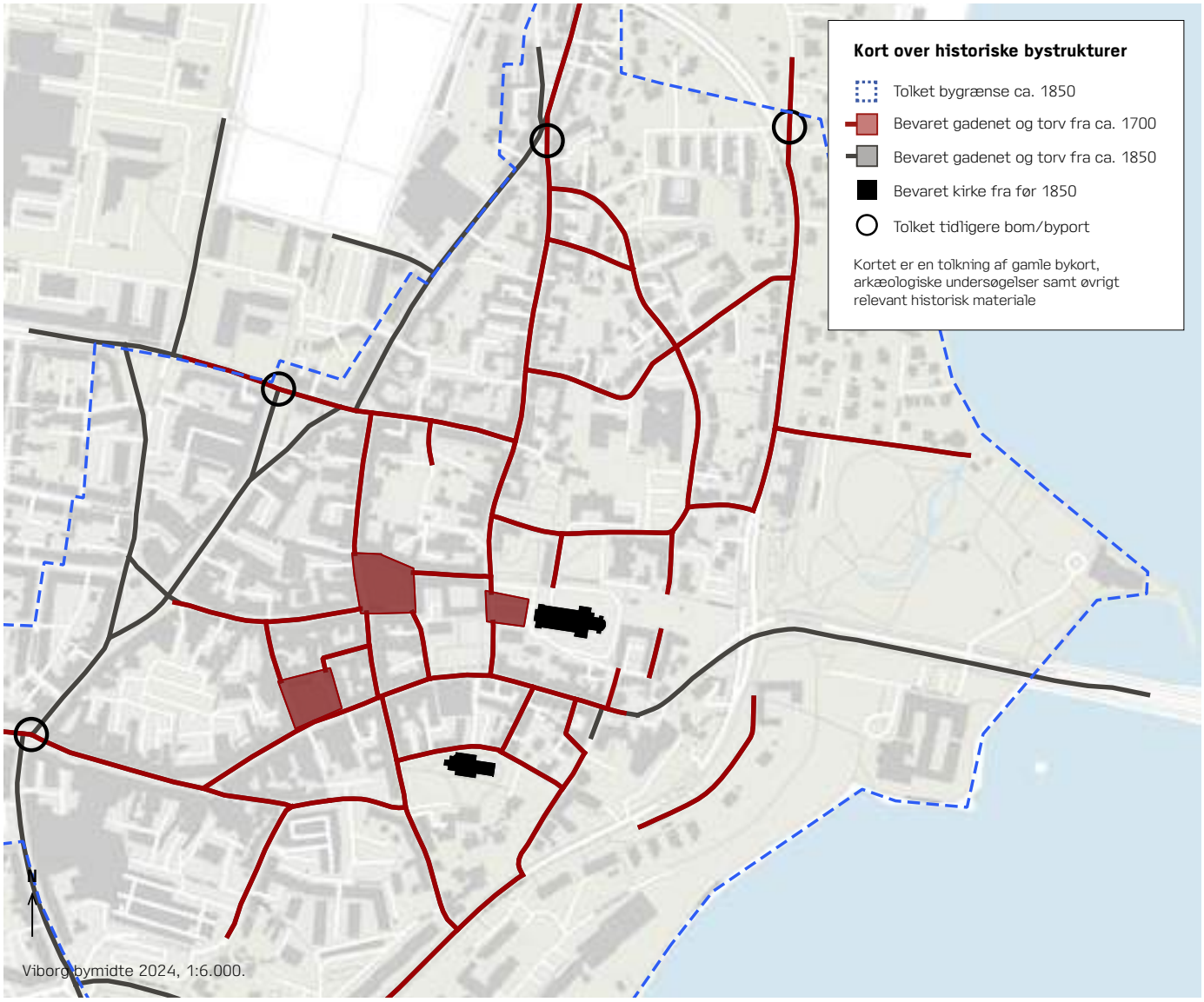

Viborg bymidte 2024, 1:6.000.

Byen er fokuseret langs to hovedstrøg, hvor det ene løber vestpå fra søen, mens det andet løber parallelt med søbredden, hvor den gamle borgbanke ligger. Resens Atlas 1677, Det Kgl. Bibliotek - digitale samlinger.

Der er ikke sket mange forandringer i byens opbygning. Det ses tydeligt, at Resens kort er forvrænget. Broen over søen fremgår af kortet. Traps trykte kort 1858, Det Kgl. Bibliotek - digitale samlinger.

BYENS FREMTRÆDEN - ARKITEKTUR OG SKALA

HELHED OG BYPLAN

Viborg er et eksempel på en ikke-planlagt by, hvilket ses af det uregelmæssige gadeplan. Den middelalderlige byplan fremstår intakt og opleves labyrintisk med krumme gader og stræder og smalle gyder indimellem. Det skrånende terræn mod søerne tillader flere steder udsigt fra byens gader ud over vandet, hvilket styrker byens sammenhæng til de landskabelige omgivelser.

Helheden i Viborgs historiske bymidte præges af de monumentale bygninger. Disse bidrager til et kulturmiljø med et storslået og magtfuldt udtryk, som understreger byens position som stiftsby og handelsby af væsentlig betydning.

De mange større torve og grønne områder er ligeledes karakteristiske for Viborgs byplan og med til at skabe et særligt åbent og rummeligt kulturmiljø, som fremhæver byens dominerende bygningsværker.

BEBYGGELSESMØNSTRE

Bebyggelsen i bymidten er karakteristisk ved en stor variation i det sociale hierarki. Torvene er tydeligvis præget af større institutioner og herskabelige boligbyggerier i to- til treetagers højde, det samme gælder Sct. Mathias Gade med dens bebyggelse hovedsagelig opført efter 1850.

De øvrige gader opleves mere varierede med en blanding af beskedne bygninger i en etage og større mere statelige bygninger på to- til treetagers højde. De fleste huse ligger med langsiden mod gaden og med side- og baghuse langs matrikelskellene. Der findes tillige enkelte gavlhuse.

Sct. Mogens Gade med et af byens få bindingsværkshuse foran den iøjnefaldende Karnapgård med dens stoflige facade af granitkvadre og røde tegl, den fremtrædende karnap og kamtakkede gavle. Begge bygninger er fredede.

BYGNINGER OG DETALJER

Et par af byens få bindingsværkshuse ligger i Mageløs 1 og Sct. Mogens Gade 29, begge opført i årene efter den store brand i 1726. Det er dog stenhusene og de fremtrædende bygninger langs gaderne og omkring byens mange torve, som er karakteristiske for Viborgs historiske bymidte. Flere af disse har oprindelig huset kirkelige, administrative eller handelsmæssige institutioner og er med til at understrege byens position og skabe kulturmiljøets særlige karakter.

Blandt de ældste af byens huse er resterne af de to klostre: Gråbrødre Kloster nord for domkirken og Sortebrødre Klosterkirke syd for samme, begge opført i middelalderen. Domprovstegården på Sct. Leonis Stræde 1 er ligeledes middelalderlig, formentlig opført som adelsgård før 1492. Hovedbygningen er en velbevaret repræsentant for de oprindelig flere end 50 adelsgårde, som har præget byen.

Derudover er et stort antal ældre huse i Sct. Mogens Gade bevaret. Det stemningsfyldte brostensbelagte gadeforløb flankeret af ældre gadelamper i støbejern vidner om Viborgs ældre bystruktur, hvor gadens bygninger repræsenterer forskellige epoker. På Sct. Mogens Gade 7-9 ligger to af byens ældste stenhuse, herunder et gavlhus fra omkring 1500. Begge er antagelig opført som adelige bygårde. Karnapgården længere nordpå stammer fra 1640'erne, men har en middelalderlig kælder. Bygningen træder særligt frem i gadebilledet med den iøjnefaldende tårnlignende karnap, de kamtakkede gavle, som dog er tilføjet ved en restaurering i 1885, og ikke mindst facadens sammensætning af granitkvadre fra en af de nedrevne middelalderkirker. Flere af gadens bygninger fra forskellige tidsperioder står i blank mur af røde teglsten, blandt andet Det Zahrtmannske Hus fra 1790, som oprindelig var en bygård, Morvilles Gård fra 1798 og den gamle præstegård fra 1730'erne, som står med synligt bindingsværk og mønstermurede tavl. De mange teglstenshuse kombineret med gadens brostensbelægning giver gaden et levende og taktilt udtryk og står i kontrast til husene med pudsede og kalkede facader.

Domkirken, som er byens altdominerende vartegn, er en rekonstruktion fra 1876, som indeholder få middelalderlige dele fra den tidligere domkirke. Bygningen skulle tilbageføres til dens formodede oprindelige udseende og fremstår i dag som et robust og monumentalt bygningsværk, som er synligt langvejs fra og flere steder fra bymidtens gader. Den stringente fremtoning og facaderne beklædt med granitkvadre står i skarp kontrast til byens krogede smalle middelaldergader, røde teglhængte tage, røde teglstensfacader og pudsede facader i forskellige farver.

Nytorv med den markante tre etager høje Stillings Gård fra starten af 1800-tallet, statsligt udpeget som bevaringsværdig.

Hjultorv med det monumentale forhus fra Hedeselskabets gl. hovedkvarter, opført i 1868, fredet.

Gråbrødre Kloster, fredet, og have ligger som et grønt åndehul centralt i byen.

Stiftamtsgården med forhuset ud mod Nytorv, opført 1757, fredet.

Kig fra Sortebrødre Kirke ned ad den brostensbelagte smalle gade Mageløs med et af byens få bindingsværkshuse på venstre side.

Kig fra Sct. Mogens Gade op ad Nytorvgyde mod Nytorv og det gamle apotek for enden. Den smalle gyde markeres af pigstensbelægninger på hver side, og bygningernes høje sokler synliggør terrænstigningen op mod Nytorv.

Det pigstensbelagte baggårdsmiljø bag Sct. Morgens Gade 29 A, opført 1727, fredet.

Den matrikulære struktur består overordnet set af større matrikler med gårde, mens der i yderområderne findes flere mindre matrikler. Der er anlagt en jernbanestation i byens sydlige del. Berggreens Købstadskort 1884. CC BY 4.0 Geodatastyrelsen.

SØFART FRA DET SYDFYNSKE ØHAV TIL HELE RIGET

ÆRØSKØBING KULTURMILJØ

Geografi: Ærø Kommune, Region Syddanmark

Bytype: Købstad

Landskabelig placering: Midt på Ærøs nordkyst ud til Det Sydfynske Øhav

Anlagt: Formentlig før 1250

Købstadsprivilegier: Senest i 1522

Temaer: Søfart, skipperby, handel, hertugdømmet Slesvig

Karakteristiske træk:

- Den enkle byplan med et gadenet formet som en trekant med Brogade i midten mellem torvet og havnen
- Det åbne udsyn fra byen mod havnen og øhavet og ind- og udsynet mellem by og marker mod syd og vest
- Havnen med toldbygning og kogehus
- Det næsten rektangulære brostensbelagte torv med to gamle vandpumper og monument for Genforeningen
- Den gamle skole på torvet med de fire klippede lindetræer
- Kirken fra 1758 samt kirkepladsen med høje træer - i tæt forbindelse til torvet
- Den sammenhængende gadebebyggelse på små grunde i en- og toetagers højde, ofte med langsiden mod gaden og tilhørende haver bag forhuset
- Købmandsgårde med baggårdsmiljøer
- Stor variation mellem facader i bindingsværk eller grundmur med pudset og kalket overflade i forskellige farver med karnapper, kviste, røde tegltage og utallige farverige og rigt dekorerede hoveddøre
- Molestien med høje, slanke poppeltræer langs havet
- Det grønne område med dam ved havnen
- Ældre gadelamper – mange fastgjort på facaderne
- De smalle pigstens- og brostensbelagte gader og slipper

Brogade med kig ned mod havnen og havet.

KULTURMILJØETS FORTÆLLING

Ærøskøbing fremstår som et velafgrænset købstadsmiljø med en enestående høj bevaringsgrad.

Byen er et eksempel på en søfartsby, der har rødder tilbage i middelalderen, og som blomstrede op i anden halvdel af 1700-tallet og første halvdel af 1800-tallet. Landbrugsjorden på Ærø er ganske vist frugtbar, men byens opland var lille. Mange indbyggere blev derfor skippere eller tog hyre som matroser, mens andre levede af fiskeri. I midten af 1800-tallet var Ærøskøbing en af hertugdømmet Slesvigs vigtige søfartsbyer med en betydelig fragt af varer mellem Danmark, hertugdømmet og udlandet. Fra midten af 1800-tallet gik byens udvikling i stå, hvilket har medvirket til, at bymiljøet fremstår usædvanlig velbevaret. Det gælder både den middelalderlige byplan, sammenhængen til de landskabelige omgivelser, bebyggelsesmønsteret, de mange ældre bygninger, bygningsdetaljer og materialer samt byens gadebelægninger, inventar, haver og beplantning.

Frem til 1867 var Ærøskøbing en del af hertugdømmet Slesvig, hvilket stadig kan aflæses i byen, særligt i de to bindingsværksgavlhuse fra 1600-tallet i Søndergade 32 og 36, som repræsenterer en tidstypisk nordtysk byggeskik.

BÆRENDE BEVARINGSVÆRDIER

Ærøskøbing er udpeget som nationalt kulturmiljø, fordi den er en velbevaret lille søfartsby domineret af mindre huse med fine detaljer og tilhørende haver.

De bærende bevaringsværdier udgøres af den trekantede byplan, der går tilbage til middelalderen, kirken, torvet, de smalle brostensbelagte gader, de ældre huse og de homogene facaderækker. Dertil kommer den lave bebyggelsesgrad og de grønne haver samt det åbne udsyn over havet mod nord, promenaden Molestien langs kysten, anlagt efter den store stormflod 1872, og endelig ind- og udsynet mellem by og marker mod syd og vest.

Ligesom andre søfartsbyer har Ærøskøbing mange forholdsvis små grunde og småhuse i en- til toetagers højde, hvilket er med til at fremhæve kirken med dens tårn og spir som byens pejlemærke.

Byens detaljerigdom i form af dørpartierne, de ældre gadelamper, de to gamle vandpumper på torvet og det øvrige ældre inventar samt byens beplantning, de mange farverige kalkede facader, karnapper, kviste og røde tegltage understreger ligeledes den historiske helhed.

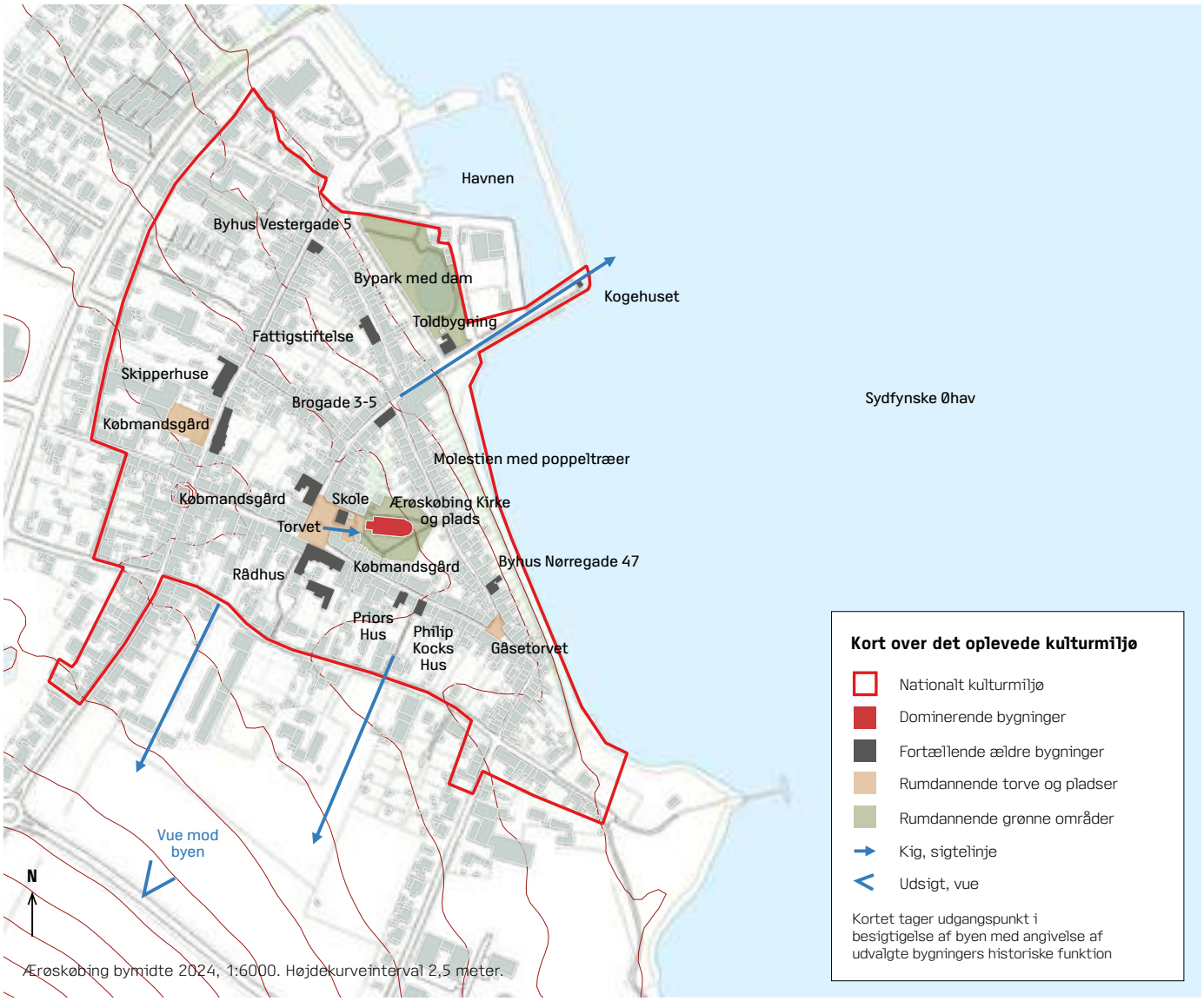

Ærøskøbing bymidte 2024, 1:6000. Højdekurveinterval 2,5 meter.

Kig hen ad den brostensbelagte Smedegade med de mange småhuse i en etage med langsiden mod gaden, pudsede og kalkede facader i forskellige farver, små stentrapper og de karakteristiske ældre gadelamper på facaderne. Det mindre pigstensbelagte område foran husene med beboernes egne planter og møbler skaber en semiprivat zone mellem den offentlige gade og det private rum indenfor. Foto af Sille Radoor Larsen.

EKSISTERENDE BESKYTTELSE OG REGISTRERING

Værdifuldt kulturmiljø i kommuneplan: Ja

Bevarende lokalplan: Ja

Antal fredede bygninger: 37, bl.a. den tidligere latinskole (Torvet 9), Apoteket/skipperhusene (Vestergade 44-46) og de to 1600-tals gavlhuse, Priors Hus og Philip Kocks Hus (Søndergade 32 og 36)

Bygninger med høj bevaringsværdi: 270

Beskyttede fortidsminder: 1; genforeningsmonument

Kulturarvsareal*: Ærøskøbings middelalderlige bykerne formodes at rumme intakte kulturlag og anlægsspor

Kommuneatlas/bygningsregistrant: Historiske Huse i Ærøskøbing, 1975. Bygningsregistrant Bevaring af bygninger og bymiljø i den gamle del af Ærøskøbing, 2016

Bygningsforbedringspulje/bevaringsfond: Ja (via Bygningsforbedringsudvalget)

Bevaringshistorik: I 1944 stiftes Ærøskøbing-Fonden. Kommunalbestyrelsen vedtager i 1971 en dispositions- og bevaringsplan for Ærøskøbing

* Et kulturarvsareal er et arkæologisk interesseområde med skjulte fortidsminder, der så vidt muligt bør bevares i jorden. Kulturarvsarealer er ikke fredede områder. Se i øvrigt: www.kulturarv.dk/fundogfortidsminder/

UDDRAG AF LOKALPLAN 9-9B FOR BEVARING AF BYGNINGER OG BYMILJØ I DEN GAMLE DEL AF ÆRØSKØBING, 2016

"Det er overordnet kommunens ansvar at forvalte og passe på Ærøskøbings gamle og unikke bymiljø, som ikke bare er noget helt enestående i national sammenhæng men også i europæisk, hvad den tildelte Europa Nostra Kulturarvspris netop er et udtryk for. Det er derfor kommunens mål, at der fortsat skal stå respekt om den bevarende lokalplan, således, at den kan fungere som det bevaringsredskab, den er tiltænkt. Det skal herunder understreges, at fortsat kontinuitet i den kommunale planlægning er afgørende for bevaringsarbejdets succes. Planens formål er således fortsat, at skabe et plangrundlag, der betyder, at den fremtidige vedligeholdelse og udbygning af bebyggelsen i den gamle bydel sker på en måde, så de unikke arkitektoniske og kulturhistoriske værdier sikres. Et ønske er også at få uheldige bygningsændringer fra nyere tid erstattet af ændringer, der fastholder det oprindelige udseende.

(...)

Endelig skal planen være med til at bevare og sikre byens mange bevaringsværdige træer samt gadernes bro- og pigstensbelægninger, der spiller en væsentlig rolle i oplevelsen af bybilledet."

Skipperhuse i venstre side af billedet, Vestergade 44-46 - et dobbelthus opført som to boliger af to skippere i 1784-86, fredet. Foto af Sille Radoor Larsen.

Philip Kocks Hus fra 1645 og Priors Hus fra 1690, Søndergade 36 og 32, begge fredede. Bygningerne repræsenterer periodens nordtyske byggeskik og skaber blikfang i gadebilledet med de farverige bindingsværksgavle.

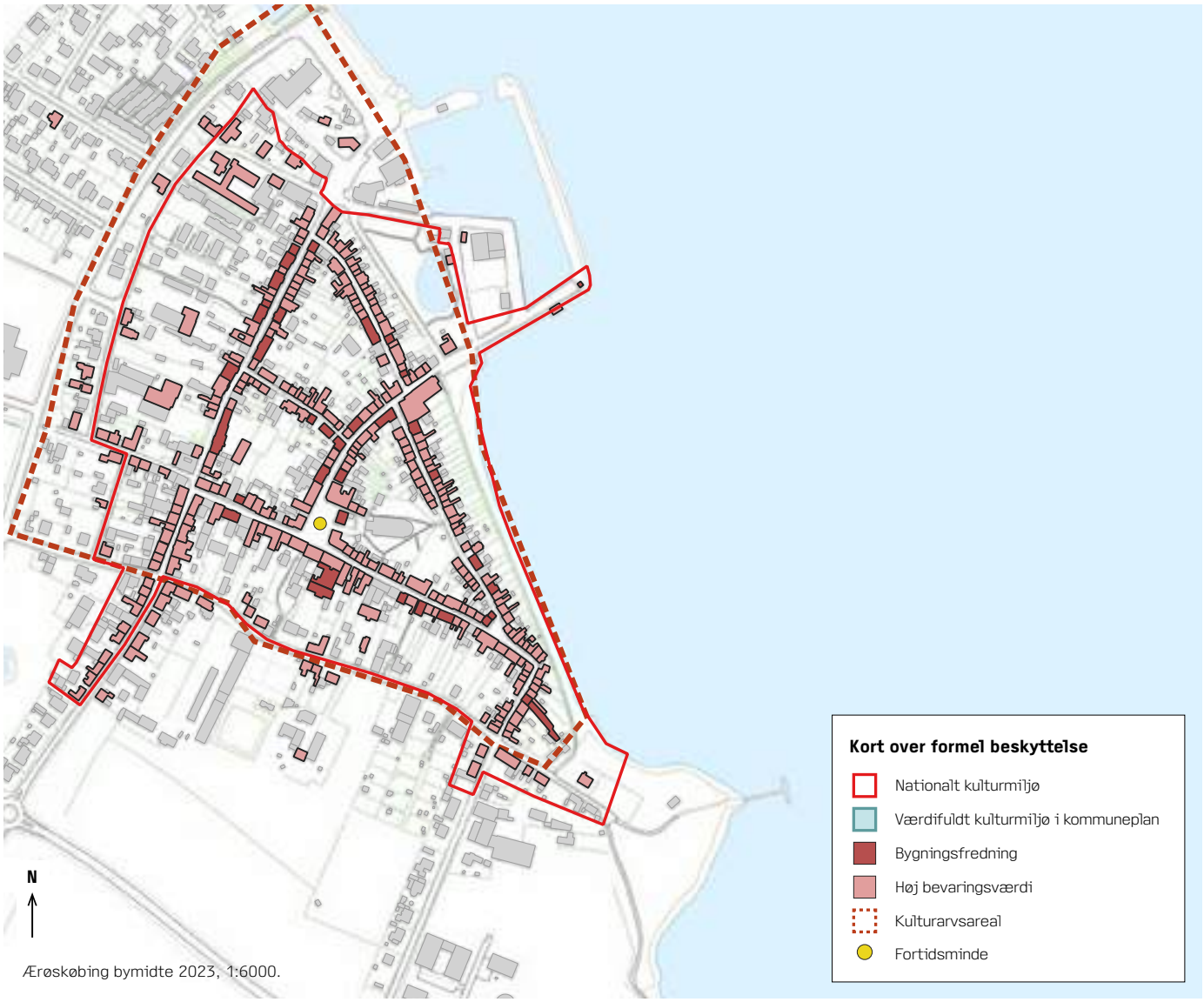

Ærøskøbing bymidte 2023, 1:6000.

Ærø Museum, som oprindelig blev opført til byens første landfoged i 1775, Brogade 3-5, fredet. Bygningen fremstår særdeles markant med sin hjørneplacering, robuste bygningskrop og taktfaste hvidkalkede facader på en sort sokkel.

Til højre i billedet Smedegade 22, opført 1786, fra 1835 fattigstiftelse, fredet. Forstanderboligen lå i det gulkalkede forhus med de opsprossede vinduer, mens fattiglemmerne boede i det mere beskedne baghus.

BYSTRUKTUR - PLACERING OG UDVIKLING

Stift, dømme:
Als-Ærø Stift, Hertugdømmet Slesvig

Indbyggertal 1801 / 2025:
1.291 / 932

Tidslinje:

- **Ca. 1200:** Byens første, senere nedrevne, stenkirke opføres
- **1398:** Ærøskøbing nævnes første gang
- **1439-1867:** Ærø og Ærøskøbing er en del af hertugdømmet Slesvig
- **1522:** Byen får sine ældste kendte købstadprivilegier
- **1629:** En stor brand hærger byen
- **1700-tallet:** Havnen anlægges, og byen udvikler sig til en skipperby med sejlads på hertugdømmerne, Østersøen og Norge
- **1860'erne-:** Skibsfarten stagnerer, og indbyggertallet falder gradvist. Byen oplever kun en begrænset industrialisering

BYEN I LANDSKABET
Ærøskøbing ligger på et plateau ud til Det Sydfynske Øhav neden for Ærøs bakkede landskab. Syd for øen er der adgang til Østersøen. Byens placering i nærhed til Østersøen og ved en god naturhavn har givet ideelle betingelser for udviklingen til skipper- og søfartsby.

GADENET OG MATRIKELSTRUKTUR
Den enkle, næsten trekantede byplan er spændt ud mellem skibsbroen (havnen) og de to adgangsveje, Vestergade og Østergade, der fortsætter i landevejene mod henholdsvis Vindeballe og Lille Rise. De to indfaldsveje forbindes af hovedgaden Søndergade, der fører til torvet. Her har rådhuset ligget, og bagved ligger kirken fra 1758. Den svagt buende Brogade fører fra torvet til skibsbroen, som kan dokumenteres fra 1626, men som antagelig er ældre. Den nuværende molehavn begyndte at tage form fra 1811 og blev i 1816 uddybet ved opmudring. Endelig løber baggaderne, Smedegade og Nørregade, parallelt med strandlinjen og forbinder Vestergade og Østergade.

Ærøskøbings trekantede byplan kan minde om Steges, men den er mere regelret. I begge byer ligger (eller lå) kirken og rådhuset i forbindelse med torvet, og en brogade fører ned til skibsbroen.

Mange af byens grunde er små og langstrakte. De lidt større grunde findes fortrinsvis på sydsiden af Søndergade og på vestsiden af Vestergade.

Målebordsblad opmålt 1863, 1866 og 1867, gengivet i 1:60.000.

Poppeltræerne langs Molestien ved den sydøstlige del af byen hen mod havnen.

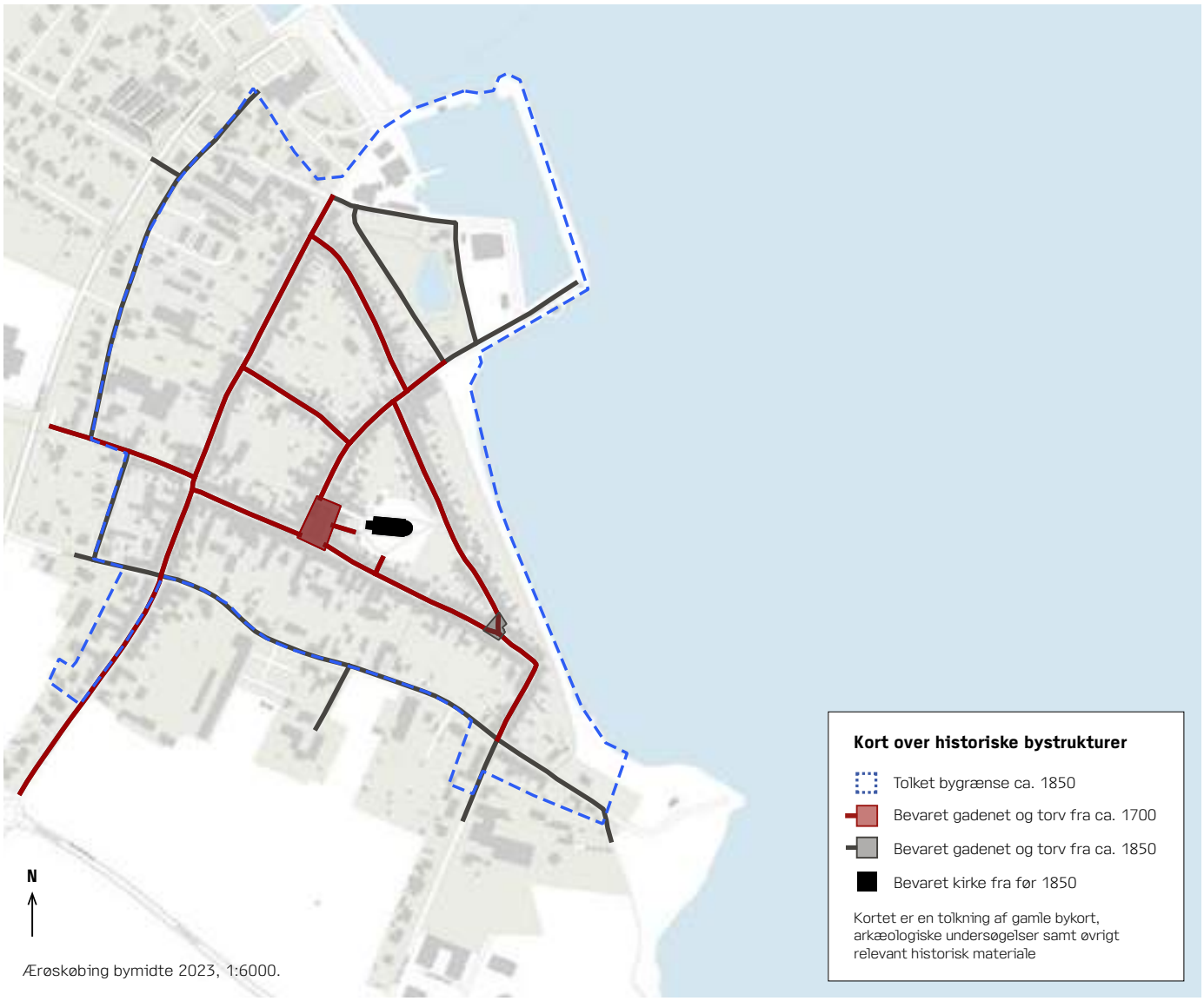

Ærøskøbing bymidte 2023, 1:6000.

Byen har en lille grundplan, hvor kirken og torvet er byens fokus. Den lange, åbne kystlinje og skibsbroen bevidner, at byen har orienteret sig mod havet. Resens Atlas 1677, Det Kgl. Bibliotek - digitale samlinger.

Grundplanen er den samme som i 1600-tallet, men der er anlagt et stort havnebassin, og byen er vokset lidt indlands. Traps trykte kort 1862, Det Kgl. Bibliotek - digitale samlinger.

BYENS FREMTRÆDEN - ARKITEKTUR OG SKALA

HELHED OG BYPLAN
Sammenhængen mellem den historiske bymidte og dens landskabelige omgivelser opleves som noget helt særligt- Både ind- og udsynet mellem de omgivende højereliggende marker og byen samt udsynet over havet er med til at tydeliggøre kulturmiljøets afgrænsning. Den intakte middelalderlige byplan med de regelrette gadeforløb skaber et overskueligt helhedspræg og medvirker til at gøre kulturmiljøet let aflæseligt.

Torvet er næsten rektangulært og fungerer som et centralt knudepunkt. Byens profil defineres af den centralt placerede kirke fra 1758 med tårn og spir, som hæver sig over den lave bebyggelse.

BEBYGGELSESMØNSTRE
Mange grunde er lange og smalle med små længehuse i en- til toetagers højde, der er opført parallelt med gaderne, således at de danner sammenhængende facaderækker. Til husene hører bagvedliggende haver. Større grunde med huse i op til tre etagers højde, opført af byens velhavende handelsfolk og skippere eller til offentlige formål, findes især ved torvet og langs Vestergade og Søndergade.

Smalle slipper giver flere steder kig ind mellem bebyggelsen og nogle steder videre ud mod omgivelserne fra de tætte gadeforløb. Som eksempler kan fremhæves Philips Kocks Hus i Søndergade, hvor markerne mod syd strækker sig helt op til byen, eller Nørregade, hvor kysten løber parallelt bag husene og kan ses gennem en slippe.

BYGNINGER OG DETALJER
Mange huse er opført i bindingsværk, og en del er siden grundmuret, har fået forhøjet facaden eller tilføjet gavlpartier, karnapper og kviste, som nu er kendetegnende for byen. De fleste af de ældre huse er fra 1700- eller 1800-tallet, dog rækker to små gavlhuse, Søndergade 32 og 36, tilbage til 1600-tallet.

Torvet omkranses af historiske bygninger i toetagers højde. Særligt fremtrædende er den tidligere skole og lærerbolig, "Visdomskilden", fra 1789 med fire formklippede lindetræer på række foran facaden. Midt på torvet findes to gamle vandpumper, som bidrager til den historiske atmosfære.

Købmandsgårdene på Søndergade 18, Vestergade 41 og Torvet 5 er alle fra 1700-tallet og vidner om byens vækst med blomstrende søfart og handel. Alle tre indeholder egne små miljøer med porte ind til pigstensbelagte baggårde og baghuse, som understreger Ærøskøbings historiske helhed.

På molen ligger et lille kogehus, antagelig fra omkring 1811, hvor søfolkene kunne tilberede deres mad, når de lå i havn. Omkring 1850 blev der indrettet et ledefyr i kogehusets nye kvist. På havnen findes også et lille skibsbyggeri med en bedding.

Ærøskøbing rummer mange detaljer, som tilsammen understøtter et helstøbt købstadsmiljø. De farverige og rigt dekorerede dørpartier er karakteristiske for byen samt de ældre gadelamper ofte ophængt på facaden, de røde teglhængte tage og kalkede facader i mange forskellige farver. Dertil kommer byens træer, særligt det store lindetræ på torvet, de fire markante lindetræer foran den gamle skole, de høje træer omkring kirken og rækken af høje, slanke popler langs Molestien.

Den gamle skole, "Visdomskilden", med de fire tætbeskårne træer, opført 1789, fredet. Den fritliggende bygning træder tydeligt frem mellem kirken og torvet. Kirkens kobberspir ses i baggrunden, og de to bybrønde i forgrunden.

Byhuset på Vestergade 5, opført 1777, fredet. Huset repræsenterer 1700-tallets byhuse med sit egnskarakteristiske bindingsværk kendetegnet ved brugen af fyldtømmer, rødkalkede tavl og sorttjæret tømmer med smal hvid opstregning.

Ærøskøbing bymidte 2023. CC BY 4.0 Klimadatastyrelsen.

De karakteristiske store gavlkviste på stribe i Nørregade. Nr. 47, blåkalket og fredet, er et typisk 1800-tals byhus i Ærøskøbing. Facaden blev grundmuret og fik sin gavlkvist i 1828. Foto af Sille Radoor Larsen.

Smal slippe med kig fra Søndergade ud mod markerne mod syd.

Torvet med vandpumperne og Genforeningsmonumentet med lindetræet. I baggrunden rådhuset fra 1863 med den markante røde teglstensfacade.

Kirken. Foto af Sille Radoor Larsen.

Åben port til det stemningsfulde baggårdsmiljø på Søndergade 18. Baghuset fra 1770 er fredet. Den tidligere købmandsgård vidner om byens blomstrende søfartsperiode i 1700-tallet. Foto af Sille Radoor Larsen.

En af byens mange farverige og rigt detaljerede dørpartier og en smal slippe mellem bebyggelsen.

Kig mod havnen med kogehuset for enden.

Den matrikulære struktur viser, at købmandsgårdene har ligget nogenlunde centralt og mod vest i byen, mens de mindre huse ligger i byens østlige del. Berggreens Købstadskort 1893. CC BY 4.0 Geodatastyrelsen.

SÅRBARHEDER OG ANBEFALINGER

Kulturmiljøer har en anerkendt og dokumenteret værdi for bosætning, erhvervsudvikling og turisme – en værdi, som i høj grad hænger sammen med den oplevelses- og fortællekraft, der er indlejret i bebyggelsen. I ekspertudvalgets udpegning af ældre bymiljøer er der lagt vægt på at beskrive den bærende fortælling for de enkelte kulturmiljøer, og hvordan fortællingen er synlig i både bygninger, bebyggelsesmønster og byplan. Der er desuden lagt vægt på, at kulturmiljøerne danner ramme om et nutidigt byliv. Det vil sige, at det også indgår, om og hvordan nyere forandringer understøtter og supplerer (bevaringen af) det enkelte kulturmiljøs fortælling. Det anerkendes på den måde, at de ældre byer fortsat udvikler sig, og at kulturarven er et aktiv, som er med til at skabe og fastholde bymidtens attraktionsværdi.

Kendskab til de bærende fortællinger og bevaringsværdier og til byens oprindelige naturgrundlag er en forudsætning for også at kunne forstå og formidle bymiljøets sårbarhed, når der f.eks. skal tages stilling til udviklingsprojekter af forskellig karakter. Byernes fortællinger og bærende bevaringsværdier, sådan som de er beskrevet i rapporten, danner grundlag for, at der ved konkrete planer og projekter kan suppleres med en mere detaljeret beskrivelse af sårbarheder. Dette kan skabe dialog og opmærksomhed omkring kulturmiljøets "tålegrænse" og medvirke til at kvalificere den afvejning af interesser og hensyn, som altid indgår i byplanlægningen – også når bevaring er en vigtig del af formålet.

De ældre bymiljøers sårbarheder kan ligesom bevaringsværdier beskrives og vurderes i flere rumlige skalatrin – fra enkeltbygninger til byen som helhed. Nedenfor oplistes en række generelle ændringer i forskellige skalaer, som de ældre bykerner kan være sårbare over for i forbindelse med udviklingsprojekter. Oversigten er ikke udtømmende.

Byplan og byprofil
Sårbart over for bl.a.:

- Store indgreb i bystrukturen, herunder gadegennembrud eller nedrivning af større dele af den ældre bebyggelse, f.eks. for at give plads til nye boligbebyggelser, butikscentre, parkeringspladser, nye byrum mv.
- Ændringer i den historiske byprofil ved f.eks. opførelse af høje bygninger, som visuelt bryder med den ældre bebyggelse og konkurrerer med/dominerer over kirketårne eller andre markante historiske bygninger.
- Afskæring af visuelle og fysiske forbindelser til byens omgivelser ved f.eks. opførelse af ny bebyggelse på tværs af kig og sigtelinjer til fjord, hav eller omkringliggende forstadsbebyggelse og landskab.
- Ændringer i det ældre gadenet, f.eks. omlægning af vejforløb eller ændringer af vejkryds.

Bebyggelsesmønster, gadestruktur og gadebilleder
Sårbart over for bl.a.:

- Nedrivninger af bygninger, husrækker mv., som kan medføre tab af værdifulde bebyggelsesforløb og enkeltbygninger.
- Opførelse af ny bebyggelse, som i placering, omfang og udformning ikke underordner sig det ældre bebyggelsesmønster i omgivelserne. Det kan f.eks. være bygninger, der ikke følger en ellers ensartet facadelinje i skel mod vej, store bygninger placeret inde i karréer/gårdrum eller bygninger, som lægger sig på tværs af markante kig.
- Opjustering af bebyggelsesprocent i forbindelse med nybyggeri og/eller lokalplanlægning, så bebyggelsen i volumen eller tæthed væsentligt overskrider det almindelige i omgivelserne eller i den historiske bymidte generelt.
- Sammenlægning (eller opdeling) af matrikler, som slører den historiske bystruktur, f.eks. i forbindelse med nybyggeri på tomme grunde eller efter nedrivning.
- Lukning eller ændring af vej-, stræde- og gadeforløb, herunder stier og passager gennem bebyggelse.
- Ændringer i udformning og indretning af gade- og byrum, herunder fornyelse af belægninger, udskiftning af byrumsinventar og fjernelse/beskæring af markant, ældre beplantning.
- Opsætning af skilte og lysreklamer på bygninger eller i offentlige byrum.

Bygninger
Sårbare over for bl.a.:

- Nyopførelse eller ombygning af enkeltbygninger, som i udformning ikke tilpasses i forhold til de bygningstyper og den byggeskik, som ellers dominerer oplevelsen af bymiljøet. Dette omfatter overordnede forhold som f.eks. tagform, proportionering og facadeinddeling, men også bygningsdele, materialer, overfladebehandling, detaljer, skiltning og farver.
- Placering af tekniske anlæg og installationer til bl.a. strøm- eller varmeforsyning, som ikke tager hensyn til væsentlige arkitektoniske bevaringsværdier i f.eks. gadefacader.

Herudover bør man i byplanlægningen også være opmærksom på mere **funktionsbestemte ændringer,** som i nogle tilfælde kan være nødvendige for at tilgodese andre samfundsmæssige hensyn, f.eks. opstilling af el-ladestandere eller indførelse af nye regulativer for affaldssortering. I andre tilfælde kan ændringerne være motiveret af bygherres syn på og ønsker til ejendommens anvendelse og udnyttelse:

- Opførelse af ny bebyggelse (eller ombygning af eksisterende), hvor der etableres indgang fra gårdrum, evt. via udvendige trapper og svalegange på facader mod gården. Det vil sige uden indgangsdøre i gadefacaderne.

- Opførelse af ny bebyggelse (eller ombygning af eksisterende) med terrasser på terræn, lave altaner, eller franske altaner i stueetage mod gade eller offentligt byrum.

- Ændring af anvendelse i stueetager, som slører bygningens historiske funktion til handel, håndværk og/eller beboelse. Det gælder bl.a. omdannelse fra erhverv til bolig eller indretning til bestemte typer af erhverv, hvor der f.eks. kan være ønske om afskærmning eller afblænding af vinduer og døre (for lys/indkig).

- Etablering af p-pladser, busstoppesteder og placering af el-ladestandere.

- Etablering af anlæg til fælles forsyning, herunder fælles affaldssortering, samt konsekvenser af f.eks. nye regulativer for affaldssortering (hvor hver husstand har flere containere).

ANBEFALINGER

De ældre bymiljøer er på mange måder robuste over for forandringer – hvilket bl.a. ses i den måde, spor fra forskellige tider kan opleves integreret i bystrukturen eller i enkeltbygninger. At bymiljøerne samtidig kan være sårbare over for udvikling, handler derfor i høj grad om at have blik for de forskelle, der er på f.eks. historisk/traditionel byggeskik og nyere tids arkitektur, og på den baggrund træffe bevidste til- og fravalg.

Der findes som nævnt i afsnittet *Proces, forudsætninger og kriterier* et stort og rigt materiale med beskrivelse af de kulturhistoriske og arkitektoniske bevaringsværdier i de ældre byer. Det anbefales derfor, at man i tilfælde af ny planlægning – uanset formålet – indsamler og anvender viden fra eksisterende bygningsregistranter, udpegning af kulturarvsarealer, byhistoriske beskrivelser mv. Enkelte steder kan det være nødvendigt at supplere med nye registreringer for at skabe grundlag for f.eks. en bevarende lokalplan. Det kan bl.a. være i bymiljøer, hvor der ikke tidligere er lavet en registrering af bevaringsværdige bygninger, eller hvor denne er utilstrækkelig. Ofte er den historiske bymidte allerede omfattet af en eller flere lokalplaner med bevarende bestemmelser for ældre bebyggelse og byrum, som danner grundlag for byggesagsbehandling m.m. Her kan der være behov for at forny planerne, hvis de f.eks. er af ældre dato og ikke længere er tidssvarende som administrationsgrundlag, eller der kan opstå behov for ny planlægning, f.eks. i forbindelse med større projekter for nybyggeri eller transformation af eksisterende bebyggelse. Det anbefales i alle tilfælde at anlægge et helhedssyn i planlægningen. Evt. kan det i nogle tilfælde være et nyttigt redskab at udarbejde en plan for byens kulturarv, som f.eks. kan fastlægge principper og prioriteringer på overordnet niveau forud for mere detaljeret lokalplanlægning eller som et led i kommuneplanprocessen.

Ligesom de fleste af de 16 bymiljøer i udpegningen allerede er omfattet af bevarende lokalplaner, er det også et gennemgående træk, at der i byerne har været en vedvarende opmærksomhed på netop bevaring – i nogle tilfælde langt tilbage i tiden og ofte præget af en stor indsats fra bevaringsforeninger, borgergrupper, private ejere og kommunernes forvaltning. Dette understreger igen vigtigheden af at arbejde helhedsorienteret og langsigtet, samt væsentligheden af at inddrage de mange forskellige aktører, som på forskellig måde bidrager til at passe på byernes kulturarv og de fortællinger, der skal bæres videre til de næste generationer.

Ribe Domkirke og til højre Kannikegården, opført 2016. Foto af Folmer Iversen.

LITTERATUR

GENERELT

Christensen, Søren Bitsch (red.): *Middelalderbyen.* Dansk Center for Byhistorie. Aarhus Universitetsforlag 2004.
Christensen, Søren Bitsch (red.): *Den Klassiske Købstad*. Dansk Center for Byhistorie. Aarhus Universitetsforlag 2005.
Jensen, Jørgen Elsøe: *Danmarks Middelalderlige Byplaner.* Bd. 1-7. Dansk Komité for Byhistorie og Skov- og Naturstyrelsen. Odense Universitetsforlag 1992-2000.
Jespersen, Mikkel Leth, Jørgen Mikkelsen og Jakob Ørnbjerg: *Danmarks Byer fra renæssance til enevælde*. Aarhus Universitetsforlag 2023.
Kristensen, Hans Krongaard og Bjørn Poulsen: *Danmarks Byer i Middelalderen*. Aarhus Universitetsforlag 2016.
Matthiessen, Christian Wichmann: *Danske byers folketal 1801-1981*. Statistiske undersøgelser nr. 42, Danmarks Statistik. Kbh. 1985.
Matthiessen, Hugo: *Torv og Hærstræde*. Kbh. 1922.
Matthiessen, Hugo: *Middelalderlige Byer.* Kbh. 1927.
Mikkelsen, Jørgen: *Urbanisering og Bysystemer i Europa indtil ca. 1800*. Dansk Center for Byhistorie 2012.

HJEMMESIDER

Arkitektskolen Aarhus: *Screening af kulturmiljøer*: aarch.dk/screening-af-kulturmiljoeer
Dansk Center for Byhistorie: *Kort over købsteder:* byhistorie.dk
Slots- og Kulturstyrelsen: *Fredede og bevaringsværdige bygninger*: kulturarv.dk/fbb
Slots- og Kulturstyrelsen: *Register over fortidsminder*: kulturarv.dk/fundogfortidsminder
Slots- og Kulturstyrelsen: *Kulturmiljø-metoden*: slks.dk/omraader/kulturarv/bevaringsvaerdige-bygninger-og-miljoeer
Trap Danmark: trap.lex.dk

KORT

Dataforsyningen: skraafoto.dataforsyningen.dk/
Det Kongelige Bibliotek: kb.dk/find-materiale/tjenester/digitale-samlinger
Klimadatastyrelsen: historiskekort.dk/

DRAGØR

Abrahamsen, Povl: *Bevaring set fra Dragør*. Dragør Bygningsfredningsnævn 1987.
Abrahamsen, Povl og Gunvor Petersen: *Historiske huse i Dragør.* Nationalmuseet 1979.
Dragør Kommune: *Lokalplan 25 for Dragør gamle bydel.* 1991.
Dragør kommune: *Kommuneplan 2022 hovedstruktur og rammer*. 2022.
Fischer, Egil: *Dragør. Foreningen til Gamle Bygningers bevaring.*1949.

EBELTOFT

Egevang, Robert: *Det gamle Ebeltoft*. Nationalmuseet 1975.
Jensen, Kurt Boye (red.): *Ebeltoft Kommuneatlas*. Skov- og Naturstyrelsen og Ebeltoft Kommune 1999.
Syddjurs Kommune: *Lokalplan nr. 177*, Bevarende lokalplan for Ebeltoft midtby. 1998.
Syddjurs Kommune: *Kommuneplan 2020-2032*. 2020.

FREDERICIA

Fredericia Kommune: *Lokalplan LP328*, Facader og Skilte i Fredericia Bymidte. 2020.
Fredericia Kommune: *Kommuneplan 2021-2033*. 2022.
Kierkegaard, Jens (red.): *Fredericia kommuneatlas*. Skov- og Naturstyrelsen og Fredericia Kommune 1995.
Matthiessen, Hugo: Fæstning og Fristed. *Fredericia Interiører med Figurer 1760-1820*. Kbh. 1950.

FAABORG

Egevang, Robert: *Det gamle Faaborg.* Nationalmuseet 1976.
Faaborg-Midtfyn Kommune: *Kommuneplan 2019-2031*. 2019.
Faaborg-Midtfyn Kommune: *Lokalplan 3.88*, Bevarende lokalplan for Faaborg bymidte. 2001.
Historiske Huse i Faaborg. Bevaringsplan for Fåborg købstad. Nationalmuseet 1974.
Våben, Knud (red.): *Faaborg Kommuneatlas*. Planstyrelsen og Faaborg Kommune 1992.

HADERSLEV
Haderslev Kommune: Kommuneplan 2021-2033. 2021.
Haderslev Kommune: *Lokalplan 10.60-4*, Midt for en del af det centrale byområde. 1990.
Hartmann, Sys og Henrik Fangel (red.): *Huse i Haderslev.* Bd. 1-2. Fredningsstyrelsen/Planstyrelsen 1982-87.
Tønnesen, Allan (red.): *Haderslev Kommuneatlas*. Planstyrelsen og Haderslev Kommune 1991.

HELSINGØR
Egevang, Robert: *Det gamle Helsingør.* Nationalmuseet 1976.
Helsingør Kommune: Kommuneplan 2019. 2019.
Helsingør Kommune: Lokalplan 1.150, Helsingør Bykerne. 2017.
Historiske huse i Helsingør. Nationalmuseet 1973.
Tønnesen, Allan (red.): *Helsingør Kommuneatlas*. Skov- og Naturstyrelsen og Helsingør Kommune 2000.

KØBENHAVN
Egevang, Robert (red.): *Historiske huse på Christianshavn: fortegnelse over bevaringsværdige bygninger fra før 1870.* Nationalmuseet 1993.
Historiske Huse i det gamle København. Nationalmuseet 1972.
Jensen, Hannelene Toft (red.): *København Byatlas.* Skov- og Naturstyrelsen, Københavns og Frederiksberg Kommune 1996.
Jensen, Hannelene Toft (red.): Indre By/Christianshavn Bydelsatlas. Skov- og Naturstyrelsen og Københavns Kommune 1996.
Københavns Kommune: *Københavns Kommuneplan 2024*. 2024.
Ganshorn, Jørgen (red.): *Bygninger og anlæg i Københavns Havn*. Planstyrelsen 1988.

KØGE
Engqvist, Hans Henrik (red.): *Bevaringsværdige huse i Køge*. Fredningsstyrelsen 1978.
Køge Kommune: *Lokalplan 3 - 11, Rammelokalplan for bykernen.* 1987.
Nielsen, Helge (red.): *Køge Bys Historie 1288-1988*. Køge Kommune 1985-88.

RIBE
Esbjerg Kommune: *Kommuneplan 2022-34*. 2022.
Engqvist, Hans Henrik: *Bevaringsplan Ribe.* Det Særlige Bygningssyn 1969.
Jensen, Lis og Michael Lauenborg (red.): *Vadehavet Kulturarvsatlas*. Kulturarvsstyrelsen, Skov-og Naturstyrelsen og Miljøcenter Ribe 2007.
Kierkegaard, Jens (red.): *Ribe Kommuneatlas*. Planstyrelsen og Ribe Kommune 1990.
Olsen, Olaf: Nogle tanker i anledning af Ribes uventede høje alder. *Fra Ribe Amt 1975*, side 225-258.
Søndergaard, Steffen M.: Eksempler på restaurering af byhuse i Ribe fra 1957 til 2009 – og eksempler på skræmmende kommunale afgørelser i det bevaringsværdige bybillede. *By, Marsk og Gest. Kulturhistorisk tidsskrift for Sydvestjylland* 2023.

RINGKØBING
Nielsen, Carl Lindberg: *Ringkøbing købstads historie*. Ringkøbing 1969.
Ferreira, Alvaro (red.): *Ringkøbing Kommuneatlas.* Skov- og Naturstyrelsen og Ringkøbing Kommune 1993.
Ringkøbing-Skjern Kommune: *Kommuneplan 2021-2033*. 2021.

STEGE
Hartmann, Sys (red.): *Stege indenfor voldene*. Fredningsstyrelsen 1981.
Jensen, Lis (red.): *Møn Kulturarvsatlas.* Kulturarvsstyrelsen og Møn Kommune 2006.
Møn Kommune: *Lokalplan 94*, Bevarende lokalplan for en del af bymidten i Stege. 2000.
Vordingborg Kommune: *Kommuneplan 2022-2034*. 2022.

SVANEKE
Bornholms Regionskommune: Lokalplan nr. 097 for bevaring og videreudvikling af Svaneke. 2019.
Bornholms Regionskommune: *Bornholms Kommuneplan 2020*. 2021.
Egevang, Robert: Svaneke. *Historie – Huse – Borgere. Købstad i 450 år.* Byforeningen Svanekes Venner 2005.
Jensen, Hannelene Toft: *Bornholm Altas over byer, bygninger og miljøer.* Kulturarvsstyrelsen og Bornholms Regionskommune 2003.
Norn, Otto: B*ornholmske byer og fæstningen Christiansø*. Kbh. 1967.

SÆBY
Egevang, Robert: *Det Gamle Sæby*. Nationalmuseet 1977.
Frederikshavn Kommune: *Kommuneplan 2015*. 2015.

TØNDER
Jensen, Lis og Michael Lauenborg (red.): *Vadehavet Kulturarvsatlas*. Kulturarvsstyrelsen, Skov-og Naturstyrelsen og Miljøcenter Ribe 2007.
Tønder Kommune: *Kommuneplan 2017-2029*. 2019.
Tønder Kommune: *Lokalplan nr. 051-610 for Tønder midtby*. 2021.
Tønnesen, Allan (red.): *Bevaringsværdige Huse i Tønder*. Fredningsstyrelsen 1980.
Tønnesen, Allan (red.): *Tønder Kommuneatlas*. Miljøministeriet, Skov- og Naturstyrelsen og Tønder Kommune 1993.

VIBORG
Kierkegaard, Jens (red.): *Viborg Kommuneatlas*. Planstyrelsen og Viborg Kommune 1990.
Kristensen, Hans Krongaard: *Debat, Nedrivningsbyen Viborg*. Viborg Stifts Folkeblad 15. juni 2024.
Viborg Kommune: *Kommuneplan 2017-2029*. 2017.

ÆRØSKØBING
Hübert, J.R.: *Beskrivelse over Ærø. Et historisk topografisk Forsøg*. Kbh. 1834.
Historiske huse i Ærøskøbing. Nationalmuseet 1975.
Rasmussen, Steen Eiler: *Ærøskøbing Købstad – en Byundersøgelse*. Arkitekten 1941.
Ærø Kommune: *Lokalplan 9-9b*, *Bevaring af bygninger og bymiljø i den gamle del af Ærøskøbing*. 2016.